

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

गि सख्या

Class No.

स्तक गख्या

Book No.

डिपू/ N. L. 38.

Man

808.5

T 532

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय
NATIONAL LIBRARY
कलकत्ता
CALCUTTA

अंतिम अंकित दिनांक वाले दिन यह पुस्तक पुस्तकालय से ली गई थी। दो सप्ताह से अधिक समय तक पुस्तक रखने पर प्रतिदिन 6 पैसे की दर से विलम्ब शुल्क लिया जायगा।

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 P. will be charged for each day the book is kept beyond two weeks.

रा० पु० 44
N. L. 44.

MGIP Sant.—S-1—73 NL (Spl/70)—3-1-72—40,000.

वक्तृत्वाची पूर्वतयारी

लेखक : खासदार बसोपंत ठेंगडी

बी. ए., एल्.एल्. बी.

महामंत्री

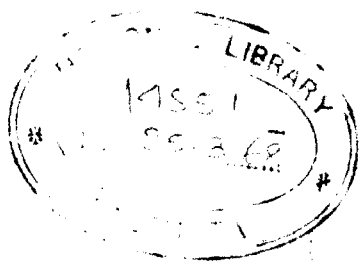
भारतीय मजदूर संघ

भारतीय मजदूर संघ प्रकाशन, नागपूर

प्रकाशक : श्री. म. ह. कोठे
भारतीय मजदूर संघ
शिवाजी मार्ग, नागपुर २

प्रकाशन तिथी जन्माष्टमी शकाब्द १८८७

मुद्रक : वि. भि. बाकस
नाग मुद्रणालय
रईकर मार्ग,
नागपुर २

लेखक

प्रस्तुत पुस्तिकेचे उद्दिष्ट

प्रस्तुत पुस्तिका म्हणजे वक्तृत्वशास्त्रावरील प्रबंध नव्हे. असे प्रबंध इंग्रजी भाषेत अनेक उपलब्ध आहेत. मराठीतही आहेत. याविषयीची सांगोपांग शास्त्रीय चर्चा करणारा मराठीतील पहिला सर्वकष ग्रंथ प्रबोधनकार श्री. के. सी. ठाकरे यांचा असून, अंतिम प्रबंध श्री. काकासाहेब गाडगीळ यांचा आहे. तसे पाहिल्यास, निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीही या विषयावर विद्वत्ताप्रचुर लेख लिहिलेला आहे. 'वक्तृत्वा' विषयी शास्त्रीय स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त करून घेऊ इच्छिणाऱ्यांनी इंग्रजी, मराठीतील उपरिनिर्दिष्ट साहित्याचे परिशीलन करावे हेच योग्य होय.

प्रस्तुत पुस्तिकेचे उद्दिष्ट मर्यादित आहे. सार्वजनिक संस्थेतील कार्यकर्त्यांना 'वक्तृत्व' या विषयाची स्थूल, सर्व-साधारण माहिती प्राप्त करून द्यावी व प्रत्यक्ष वक्तृत्व गाजविण्याच्या बाबतीत उपयुक्त ठरतील अशा प्राथमिक स्वरूपाच्या व्यावहारिक सूचना त्यांना द्याव्या इतकाच सीमित हेतु पुढील लेखनाचा आहे.

द. बा. ठेंगडी

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ क्रमांक
प्रास्ताविक	
काही गैरसमज	१
वक्तृत्वाला आवश्यक गुण	
प्रतिभा आणि परिश्रम	४
वक्तृत्वाचे अधिकारी	७
विकसित जीवन निष्ठा	७
कळकळ व चारित्र्य	९
ज्ञानार्जन	११
एकाग्रता	१३
स्मरणशक्ती अ	१४
स्मरणशक्ती ब	१६
स्वर संवर्धन	१७
वक्त्यास आवश्यक सूचना	
ध्वनिक्षेपक	२१
मुद्राविभक्ति व अभिनय	२३
यशस्वी वक्तृत्वाचे मानदिचित्र	२४
सहानुभूतिपूर्ण वृत्ती	२७
उत्साह	२९
भाषणापूर्वी	३०
भाषण करताना	३१
काटकसर अभिनयाची	३४
काटकसर शब्दांची	३४

		पृष्ठ क्रमांक
काटकसर वेळेची	...	३६
काटकसर वेगाची	...	३८
काटकसर मुद्यांची	..	३९
काटकसर विनोदाची	...	४०
आव्हानात्मक वाक्ये टाळा	...	४२
पादपूरणार्थी शब्द टाळा	...	४२
सभेचे प्रकार		
वर्ग सभा	...	४४
द्वार सभा	...	४५
रचना भेद	...	४५
सभेच्या व्यवस्थापकास सूचना		
सभास्थानाचा आकार व व्यासपीठ	...	४८
सभास्थानाचे वातावरण	..	४९
व्यासपीठावरील वातावरण	...	५३
आवाज व गोंधळ	...	५४
भाषणाची रचना		
प्रास्ताविक	...	५६
विषय निरूपणाचा प्रारंभ	...	५७
विषय निरूपणाच्या मुख्य भागाचा उद्देश	...	६१
उपसंहार		६१
इत्यलभ		६६

वक्तृत्वाची पूर्वतयारी

प्रास्ताविक

वक्तृत्वाचे महत्त्व आजच्या लोकशाहीच्या युगात सर्वांच्या सहज ध्यानात येण्यासारखे आहे. किंबहुना या विषयासंबंधी अधिकाधिक ज्ञान आपणास प्राप्त व्हावे, अशी तीव्र इच्छा सर्वच विधायक कार्यकर्त्यांत आढळून येते. सार्वजनिक जीवनातील यशा-पयशावर वक्तृत्वाचा निर्णायक परिणाम होऊ शकतो. या दृष्टीने या विषयावरील कोणतीही प्रकट चर्चा स्वागतार्हच मानली जावी यात आश्चर्य नाही.

वक्तृत्वाला शास्त्र म्हणावे की कला, हा एक वादाचा विषय आहे. परंतु शब्दांच्या घटपटांत न पडता साधारणपणे असे म्हणता येईल की, वक्तृत्व हे शास्त्रहि आहे आणि कलाहि, आणि या उभयविध दृष्टीनेच त्याचा विचार करण्यात आला पाहिजे.

या विषयासंबंधी प्रकटपणे आपले विचार मांडण्याचा अधिकार कुणाला आहे, हाहि एक प्रश्न लागलीच उपस्थित होतो. प्रथितयश व सिद्धवाक् वक्त्यालाच असा अधिकार पोहोचतो असे म्हटले तर प्रस्तुत लेखकाने चार ओळीहि लिहिणे घाष्टर्याचेच ठरेल. परंतु सौंदर्यशास्त्राचे विवरण करण्याचा अधिकार जातीच्या सुंदरांचाच आहे, असे म्हणता येणार नाही. स्वतः कुरूप असलेल्या व्यक्तीलाहि तो अधिकार पोहोचू शकतो. मात्र तिने त्या शास्त्राचे अध्ययन केले असले पाहिजे व अशा अध्ययनाच्या अभावी स्वभावसुंदर व्यक्तीलाहि तसा अधिकार प्राप्त होत नाही. या

दृष्टीने वक्तृत्वाविषयी मतप्रदर्शन करण्याचा अधिकार चोखंदळ श्रोत्याचा आहे. या भूमिकेतूनच काही विचार प्रदर्शित करण्याचे साहस प्रस्तुत लेखकाने अंगिकारले आहे.

काही गैरसमज

हल्ली वक्तृत्वाचे महात्म्य जनसाधारणालाहि पटूं लागले आहे ही आनंदाची गोष्ट खरी, परंतु त्याचबरोबर खेदाचा विषय हा आहे की, वक्तृत्वाविषयी चुकीच्या कल्पना जितक्या आज प्रचलित आहेत, तितक्या कदाचित् यापूर्वी कधीहि नसतील. एका टोकावर जाऊन काही लोक असे समजतात की, ज्यांना ज्यांना भगवंताने मुख हे इंद्रिय दिले आहे, त्यांना त्यांना वक्ता ही उपाधी प्रदान करण्यास कोणताहि प्रत्यवाय नाही. आता वक्तृत्व म्हणजे बोलण्याची शक्ति हे खरे, परंतु कोणत्याहि बोलण्याला वक्तृत्व ही संज्ञा प्राप्त होणार नाही. बोलणाऱ्याच्या विचारांचा किंवा भावनांचा ठसा ऐकणाऱ्यांच्या मनावर उमटविण्याचे सामर्थ्य ज्या बोलण्यात नाही ते वक्तृत्व नसून केवळ वाचाळता होय. अर्थात् 'मुखमस्तीति वक्तव्यम्' हा समज रास्त नाही.

काही मंडळी दुसऱ्या टोकावर जातात. त्यांचे म्हणणे असे की, वक्तृत्व ही ईश्वरी देणगी आहे, ती ज्यांना जन्मतःच प्राप्त झाली आहे ते खरोखरच अभिनंदनास पात्र आहेत, परंतु इतरांनी उगाच ती शक्ती प्राप्त करून घेण्याच्या अशक्य प्रयत्नाला हात घालूं नये. वक्तृत्व जन्मतःच लाभले नसेल तर ते अशा उपन्या उद्योगाने कधीच प्राप्त होणार नाही.

वास्तविक हाही समज आत्यंतिकतेचाच द्योतक आहे. सत्य हे उपर्युक्त दोन्ही धारणांच्या सुवर्णमध्यात आहे. वाचाशक्ति

असलेला प्रत्येक मनुष्य वक्ता ठरू शकत नाही, परंतु प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःची वक्तृत्व शक्ति वाढविण्याला वाव मात्र भरपूर आहे. जन्मजात नाही म्हणून वक्तृत्व केवळ अलभ्यच होय, असे मानून निराश होण्याचे काहीच कारण नाही.

वक्तृत्वाला आवश्यक गुण

प्रतिभा आणि परिश्रम

वक्तृत्वशक्तिच्या जन्मजात स्वरूपाची कल्पना बरीच प्रचलित असली तरी ती पूर्णांशाने सत्य आहे, असे म्हणता यावयाचे नाही. प्रतिभा म्हणून ज्या शक्तिचा गौरव करण्यात येतो ती, वक्तांशी प्रचंड प्रयत्नांचा परिपाकच असते. इंग्रजीत असे म्हणण्याचा प्रघात आहे की दहा प्रतिशत प्रतिभा व नव्वद प्रतिशत प्रयत्न ! प्रतिभासंपन्न वक्ते म्हणून जे जे प्रसिद्धीस आले त्या त्या सर्वांनी वक्तृत्व संपादनाच्या कामी परिश्रमांची पराकाष्ठा केली होती असे दिसून येते.

पाश्चिमात्य जगतात वक्ता या नात्याने पहिला श्रेष्ठ पुरुष जर कोणता प्रसिद्धीस आला असेल तर तो म्हणजे आर्थेन्सचा डेमास्थेनिस होय. प्रभावी वक्तृत्वाला आवश्यक अशा बहुतेक गुणांचा त्याचे ठायी अभावच होता. त्याचा आवाज बारीक होता ; व शब्दोच्चार अस्पष्ट असत. आवाज कमाविण्यासाठी तो समुद्र तीरावर उभा राहून लाटांच्या गर्जना चालू असताना शक्य तितक्या उंच स्वरात भाषण देण्याचा अभ्यास करीत असे. बोलताना त्याची दमछाक होत असे याकरिता फुफ्फुसांना बलवान करण्याची आवश्यकता होती, त्याकरिता पहाडावर धावत जाण्याचा व्यायाम त्याने कित्येक वर्षे केला. शब्दोच्चारण स्पष्ट व्हावे म्हणून तो तोंडात लहान गारगोटचा ठेवून एकांतात भाषण देत असे. भाषाप्रभुत्व संपादन करण्याकरिता त्याने पुर्वसूरींच्या

ग्रंथांचे तपशीलवार वाचन केले. थुसिडिडीज या प्रसिद्ध इतिहासकाराचा ग्रंथ त्याने स्वतःच्या हाताने लिहून काढला. अंगविक्षेप प्रभावी व्हावेत यासाठी घंदेवाईक नटांचे जवळहि त्याने बरीच शागिर्दी केली. सारांश, मुळात कोणताहि वक्तृत्व गुण प्राप्त झाला नसताना केवळ निश्चयपूर्वक केलेल्या परिश्रमांनीच डेमास्थेनिसने स्वतःचे नाव वक्तृत्वाच्या क्षेत्रांत अजरामर करून घेतले.

लोकसत्ताक रोममध्ये वक्तृत्वगुणांचा बराच प्रकर्ष झाला होता. अग्रिप्पा, सीनियस, सिपीयो, आफ्रिकान्स, कटो, मारिअस केश्यस, ज्युलियस सीझर, ब्रुटस, अँटनी इत्यादी नावे इतिहासाच्या वाचकास परिचितच आहेत. या सर्व मंडळीतहि श्रेष्ठ वक्ता अर्थात सिसरो होय. यानेही वक्तृत्वसंपन्न होण्याकरिता फार कष्ट घेतले. अथेन्स आणि ऱ्होडस् या दोन्ही ठिकाणी चालणाऱ्या वक्तृत्वाच्या विद्यालयात अनेक वर्षे राहून त्याने नामांकित अध्यापकाजवळून वक्तृत्वाचे शिक्षण घेतले. शिवाय इतिहास, कायदा, मानसशास्त्र, राजनीति आदी सार्वजनिक जीवनांशी संबंधित अशा विषयांचेहि त्याने कित्येक वर्षे मार्मिक अध्ययन केले, इतक्या परिश्रमानंतर त्याने जे वक्तृत्व सिद्ध करून घेतले त्याची दहशत अँटनी प्रभृती थोर राजकारणी पुरुषांनाही असावी यात आश्चर्य कसले ?

इंग्लंडातहि लोकशाहीच्या उदयाबरोबरच वक्तृत्वगुणाच्या उत्कर्षाला प्रारंभ झाला. तेथील बहुतेक सर्व राजकीय नेते उत्तम वक्तेही होते. त्यांनीहि ह्या गुणाची वाढ करण्याकरिता प्रयत्नांची शिकस्त केली होती असे आढळून येते. उदाहरणार्थ इतिहासप्रसिद्ध पिट पितापुत्रांपैकी च्याथ्याम पिट (थोरला) याचेविषयी असे सांगतात की, तो दरवेळी मोठ्या आरशासमोर उभा राहून पुढे

द्यावयाच्या भाषणाची रंगीत तालीम करीत असे. त्याची पूर्व-तयारीहि फार प्रचंड होती. वक्तृत्वशैली हस्तगत करण्याकरिता रोमन व ग्रीक वक्त्यांच्या अनेक भाषणांचे त्याने स्वभाषेत भाषांतर केले. डेमास्थेनीसच्या भाषणांची तर त्याने अनेकदा भाषांतरे केली होती. भाषाविषयाचा त्याचा अभ्यास दांडगा होता. बेलेचा शब्दकोश त्याने पूर्णतः आत्मसात् केला होता. डॉ. ब्यारो यांची प्रवचने त्याने मुखस्थ केली होती. बायबलचेहि त्याने सूक्ष्म अध्ययन केले होते.

धाकट्या पिटनेही या क्षेत्रात यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने कोणतेहि कष्ट घेण्याचे बाकी ठेवले नाहीत. पित्याप्रमाणेच त्यानेहि बेले, ब्यारो व बायबलवर तर प्रभुत्व संपादन केलेच, पण त्याशिवाय शेक्सपियर, मिल्टन, बेलिंगब्रूक, स्मिथ आदि लेखकांच्या ग्रंथांचेही त्याने अनेकदा अध्ययन केले होते. शेक्सपियरचे कित्येक उतारे आणि स्मिथचे “राष्ट्राची संपत्ती” (Wealth of Nation) हे पुस्तक तर त्याने मुखस्थच केले होते. तो प्रथम कोणताहि पाठ ध्यान देऊन वाचीत असे, व त्यानंतर वाचलेल्या धड्याचे स्वतःच्या भाषेत पुनर्लेखन करीत असे. हे पुनर्लेखन करताना शब्दयोजना, भाषासरणी आदि सर्व पैलूंकडे तो नीट लक्ष देई. असा अभ्यास त्याने कित्येक वर्षे केला.

सुप्रसिद्ध हेस्टिंग्स खटल्यातील सर चार्ल्स जेम्स फास्क, एडमंड बर्क व रिचर्ड ब्रिन्स्ले शेरिडन, ख्यातनाम शब्दकोशकार वेबस्टर, पंतप्रधान ग्ल्याडस्टन, डिझरेली इत्यादि अनेक ऐतिहासिक इंग्रज नेत्यांनी वक्तृत्व कमाविण्याकरिता जे परिश्रम घेतले त्यांची कल्पना इतिहासाच्या वाचकांना सहज येऊ शकेल.

इतर पाश्चिमात्य राष्ट्रातील वक्त्यांचा इतिहास पाहिला

तरी आपणास हेच दिसून येते की त्यांचेपैकी प्रत्येकाने शब्दसंग्रहा-
करिता, ज्ञानवर्धनाकरिता, शैली संपादनाकरिता, स्वरवर्धना-
करिता बरेच कष्ट घेतले. केवळ जन्मजात वक्तृत्वावर विसंबून ते
स्वस्थ बसले नाहीत. उलट जन्मजात दोषांवर मात करण्याचा
त्यांनी कसोशीने प्रयत्न केला, व प्रकृतिप्राप्त तोत्रेपणाला पूर्णतः
घालवून अस्खलित वक्तृत्वाची शक्ति संपादन करणाऱ्या क्युरेन
प्रमाणे त्यात ते यशस्वीही झालेत.

सारांश, उत्कृष्ट वक्तृत्वाला परिश्रमांची अपेक्षा असते.
प्रत्येक मनुष्य जन्मजात वक्ता असतोच हेही खरे नाही, तसेच
वक्तृत्व ही जन्मजात वक्त्यांचीच मिरासदारी आहे; हेही
खरे नाही.

वक्तृत्वाचे अधिकारी

आता हा कष्ट साध्य गुण आत्मसात् करण्याचा उद्योग
कोणी हाती घ्यावा, याचा विचार करू. कारण ज्यांना एकंदर
आयुष्यात या गुणाची आवश्यकता किंवा उपयुक्तता भासावयाची
नसेल अशा व्यक्तींनी केवळ सामान्य आकर्षणामुळे या प्रयत्नाला
हात घातल्यास त्यांच्या कालाचा व शक्तीचा अपव्यय मात्र
व्हावयाचा.

विकसित जीवननिष्ठा

सामान्यतः असे म्हणता येईल की, ज्यांची जीवननिष्ठा
अद्यापी पूर्ण विकसित झाली नाही अशा व्यक्तींनी या परिश्रमांना
प्रारंभच करू नये, हे चांगले. ज्यांची मते व विश्वास दृढ असतील,
आदर्श जीवनव्यापी असतील, व त्यांचे बीजारोपण इतरांच्याही

मनात करणे हे आपले पवित्र निर्दिष्ट कर्तव्य आहे, अशी प्रामाणिक धारणा असेल त्यांनीच या मार्गावर पाऊल टाकावे. संपूर्ण आयुष्यात वक्तृत्व गाजविण्याची तर गोष्ट दूरच राहो, एखाद्या प्रसंगी देण्यात यावयाच्या भाषणासंबंधीहि असा नियम करता येईल की, लोकांना देण्यासारखे आपल्याजवळ कांहीतरी आहे व ते त्यांना दिल्याशिवाय आपल्या आत्म्याला स्वस्थता प्राप्त होणार नाही, असे तीव्रतेने मनाला वाटत नसता केवळ हौस, शौक किंवा आत्म-प्रदर्शन म्हणून भाषण करणारा वक्ता स्वतःचा व श्रोत्यांचाही नैतिक दृष्ट्या गुन्हाच करतो. अशा व्यक्तींनी शास्त्र किंवा कला म्हणून वक्तृत्वाची कितीहि साधना केली तरी त्यांची भाषणे उत्तम शृंगारलेल्या कलेवराप्रमाणेच भासावयाची. जीवननिष्ठा ही वक्तृत्वाचा केवळ प्राणच होय. ती असेल तर वक्तृत्वाच्या अन्य उपांगांच्या अभावीही भाषण परिणामकारक झाल्याशिवाय राहणार नाही, ती नसेल तर अशा सर्व उपांगांची गर्दी करूनहि भाषण प्रभावी होणार नाही. जीवन निष्ठेतून प्रसंगवश उत्स्फूर्त झालेले एखादेहि वाक्य तास दीडतासाच्या निष्ठाहीन पण पूर्वाभ्यासित भाषणाहून अधिक वक्तृत्वपूर्ण ठरते. “मैं मेरी झाँसी किसी को नहीं दूंगी” हे चिकाच्या पडद्याआडून उच्चारण्यात आलेले एकच उत्स्फूर्त वाक्य आजही वक्तृत्वाचे पारितोषिक मिळविणाऱ्या वक्त्यांच्या सर्व भाषणांहून किती तरी अधिक वक्तृत्वपूर्ण वाटत नाही काय ?

“हाँ हाँ बचेंगे तो औरभी लड़ेंगे” हे उत्तर देताना मरणोन्मुख दत्ताजी शिंद्यांनी काय केवळ श्रोत्यांच्या टाळ्या मिळविण्याचाच उद्देश मनासमोर ठेवला असेल ? परंतु आजपासून शेकडो वर्षांनंतरहि, वक्तृत्वाचा फड जिकण्याऱ्या हजारो व्याख्या-

नाहून बदायुच्या घाटात उच्चारण्यात आलेले ते एकच वाक्य कोटिकोटि भारतीयांना अधिक प्रभावी व प्रेरक वाटल्याशिवाय राहणार नाही.

“मुझे दुख है कि इस वर्ग में मैं आपकी सेवा न कर सका” एकच साधे वाक्य ! परंतु सतत प्रेरणा व मार्गदर्शन देत राहून पिढ्यानुपिढ्यांची जीवननिष्ठा निर्माण करीत राहण्याचे जे अपूर्व सामर्थ्य इ. स. १९४० च्या नागपूर येथील अधिकारी शिक्षा शिबिरात उच्चारण्यात आलेल्या ह्या एका वाक्यात आहे. त्याची बरोबरी अनेक निवडणुका जिंकण्यात यशस्वी झालेल्या सर्व प्रासंगिक भाषणांचा समुच्चयही करू शकणार नाही. जीवननिष्ठा दृढ झालेल्या हृदयातील उत्कट भावनांचा स्वाभाविक उद्रेक म्हणून बाहेर पडणारा साधा मुस्काराही अत्यधिक प्रभावी व वक्तृत्वपूर्ण ठरतो.

कळकळ व चारित्र्य

आत्यंतिक कळकळ व सच्चारित्र्य हे ध्येयनिष्ठ जीवनाचे दोन विशेष होत. निष्ठावान पुरुष केवळ कृत्रिम व मानभावी-पणाचे भाषण करताना आढळणार नाही, तसेच कोणत्याही संकटांना भिऊन अथवा प्रलोभनाने मोहित होऊन आपल्या वक्तृत्व-शक्तिचा विक्रय करतानाही आढळणार नाही. ग्रीसच्या सर्व प्रभावी वक्त्यांना लाच देण्याला म्यामिडानचा राजा फिलिप उत्सुक होता व कित्येक वक्त्यांनी तशी लाच घेतलीही. त्यांचेच अनुकरण करून डेमास्थेनीसलाही स्वतःचा आर्थिक लाभ करून घेता आला असता. परंतु त्याने या मोहावर विजय मिळविला. हे त्याचे चारित्र्य त्याच्या वक्तृत्वाच्या प्रभावाची धार निर्माण करण्यास

कारणीभूत झाले. सीझर, क्यारिलेन, अँन्टनी आदी कर्तबगार राजकारणीपुरुषांविरुद्ध वक्तृत्वसंपन्न परंतु तत्कालीन सामान्य रोमन लोकांप्रमाणे भ्रष्टाचारी असा एखादा वक्ता एक क्षणभर तरी उभा राहू शकला असता काय ? ध्येयनिष्ठ, सच्चारित्र्य व धार्मिक अशा सिसरोलाच ते अफाट कर्तृत्व शक्य झाले. “प्रत्येक मनुष्याला त्याची स्वतःची अशी कांही किंमत असते”. या वॉल्पोलच्या विधानाची सत्यता पटवीत लाई च्याथम पिटने स्वतःची अशीच किंमत राजकारणाच्या बाजारात लावली असती तर त्याच्या वक्तृत्वाचा प्रभाव तसाच कायम राहू शकला असता काय ? चारित्र्याच्या प्रभावाचे वर्णन करताना श्री. बेंजामीन फ्रँकलिन म्हणतात, ‘वक्ता या दृष्टिने मी निकृष्टच आहे. माझे वक्तृत्व धारावाही नसते. योग्य शब्दांची निवड करण्याकरिता मला सतत धडपडावे लागते. भाषण, व्याकरण-दृष्ट्या निर्दोष असते, असेहि नाही. परंतु मी माझे ध्येय श्रोत्यांच्या मनावर बरोबर ठसवू शकतो आणि ते त्यांना पटतेहि’

श्री. फ्रँकलिन यांच्या चारित्र्याचाच हा परिणाम ! आपल्या समकालीन मवाळ लोकाग्रणींच्या वक्तृत्वपूर्ण, शैलीयुक्त भाषणांना तोंड देऊन आपल्या सरळ व अकृत्रिम भाषणांनी जनमनांना आकर्षून घेण्याची करामत लो. टिळकांना चारित्र्याच्या प्रभावानेच करता आली नाही काय ?

त्रिखंडकीर्ति वक्तृत्व गाजविणाऱ्या वत्क्यांनाही जे साधले नाही ते राष्ट्रीय-निर्माण-कार्य परमपूजनीय आद्यसरसंघचालक आपल्या अनलंकृत वाणीच्या आधारावर साध्य करू शकले याचे तरी रहस्य दुसरे काय आहे ?

ज्ञानार्जन

आपल्या आदर्शाचा ज्यांना साक्षात्कार झाला आहे, तेच या क्षेत्रात पदार्पण करण्याला अधिकारी ठरतील, याचे येथवर विवेचन झाले. आता प्रश्न असा उपस्थित होतो की, अशा व्यक्तींनी केवळ आदर्शवादाच्या शक्तीवर विसंबून यशाविषयी निश्चित राहावे की, त्या अंतःस्थ शक्तिला इतरहि उपकरणांची, भूषणांची जोड देण्याकरिता सोत्साह उद्योगाला लागावे ? याचे उत्तर वास्तविक वर येऊन गेलेच आहे. परिश्रमाशिवाय चिरपरिणामी वस्तुत्व प्राप्त करून घेता येणार नाही. या परिश्रमांची दिशा कोणती असावी ? सर्व प्रथम परिश्रम ज्ञानार्जन करण्याकरिता ! वस्तुतः प्रत्येक वक्त्याला निरनिराळ्या सार्वजनिक विषयांची माहिती असावी असे एक मत आहे. शब्दांचा भरपूर संग्रह, त्यांचे मूल-धातू, व्युत्पत्ती, व्याकरण, निरनिराळ्या सूक्ष्म अर्थछटा आदींची काटेकोर माहिती, तत्त्वज्ञान, राजनीतिशास्त्र, देशातील व विदेशा-तील सर्वसाधारण कायदे, धर्म, रीतिरिवाज इत्यादी विषयांचे ज्ञान, मानवी विकारांचे व मानसशास्त्राचे अध्ययन, तसेच बहुतेक सर्व प्राचीन कथावाङ्मयाचे साभिप्राय वाचन, या सर्वच गोष्टींची उत्तम वस्तुत्वाला आवश्यकता आहे असे या मताचे लोक म्हणतात. या उलट दुसरेही एक मत आहे. ते असे की, ज्याअर्थी मानवी जीवन अल्प व ज्ञानभांडार अतिविशाल अशी वस्तुस्थिति आहे, त्याअर्थी, वरीलप्रमाणे ज्ञानाच्या अन्यान्य शाखा हस्तगत करण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे केवळ आकाशाला गवसणी घालण्याची आकांक्षा बाळगणेच होय. त्यापेक्षा विशिष्ट वस्तुत्वविषयावरच आपली शक्ति केन्द्रित करून त्याचेंच सांगोपांग अध्ययन करणे चांगले. आपण बरे की, आपला वर्ण्य विषय बरा, ही वृत्ती ठेवावी.

विविधज्ञान-संचयाच्या पुष्पाकरिता उगाच हात उंचावण्यात काय अर्थ ?

वरील दोन्ही विचार परस्पर विरोधी असूनहि आप-आपल्यापरीने बरोबरच आहेत, हे सहज कळण्यासारखे आहे. वक्तृ-त्वेच्छमंडळींनी प्रत्यक्ष अंमलात आणण्यासारखा मार्ग अर्थात मध्यम मार्गच होय. सर्व सार्वजनिक महत्त्वाच्या विषयांची थोडी थोडी अर्थात अगदी प्राथमिक स्वरूपाची माहिती, व थोड्या अर्थात निवडक विषयांची संपूर्ण माहिती गोळा करित राहणे, हाच तो मध्यममार्ग होय. सर्व विषयांचे थोडे ज्ञान व थोड्या विषयांचे सर्व ज्ञान हे सूत्र प्रत्यक्षात आणणेहि शक्य आहे. यातील प्रथमार्ध चांगल्या वर्तमानपत्रांच्या दैनिक वाचनाने तर द्वितीयार्ध विवक्षित विषयावरील ग्रंथांच्या अध्ययनाने साध्य करता येतो.

याप्रकारे एकंदर वक्तृत्वगुणाची पूर्वतयारी म्हणून एक किंवा एकाहून अधिक विषयांचे सखोल अध्ययन किंवा साधारण वाचन यांची फार आवश्यकता असली, तरी एखादे भाषण देण्याचा प्रत्यक्ष प्रसंग जेव्हा उत्पन्न होईल त्यावेळी त्या विशिष्ट भाषणाची पूर्वतयारी म्हणून सर्वप्रथम ग्रंथ साहित्याकडे न वळता स्वतःच्या अंतःसृष्टीत प्रवेश करणेच अधिक हितावह होईल. प्रथम स्वतः-च्याच विचारांची शिकस्त केली पाहिजे, सतत विचाराने विचारांची शक्ति व तार्किकता यांची वाढ होऊ दिली पाहिजे, व स्वतःच्याच अंतःस्थ कोषातून साहित्याचा संचय केला पाहिजे. अशा रीतीने मनात उदय पावलेले सर्व विचार टाचणवहीत नमूद केल्यानंतर मग तद्विषयक ग्रंथाकडे वळले पाहिजे. व त्याविषयातील तज्ज्ञ व अधिकारी व्यक्तींच्या मुलाखती घेऊन अनुभविक ज्ञानाचाहि

संग्रह केला पाहिजे. (टाचणवहीला स्मरणशक्तीचा पर्याय मात्र समजण्यात येऊ नये.)

ग्रंथ, गुरू व स्वतःचे विचारसातत्य ही ज्ञानार्जनाची तीन प्रमुख साधने होत. यांचा अवलंब करताना चांगली स्मरणशक्ती आणि चित्त एकाग्र करण्याची क्षमता या दोन्हींची आवश्यकता आहे. या दोन्ही शक्ति कष्टसाध्य आहेत. मूळ विषयाची अंतःकरणपूर्वक कळकळ असल्यास त्या तुलनात्मकरित्या अधिक सुलमतेने साध्य होतात.

एकाग्रता

निसर्गाचा हा सर्वसामान्य सिद्धांत आहे की, आपले मनात ज्याविषयासंबंधी जितके औत्सुक्य असेल, तितकीच त्याचे ठिकाणी आपल्या चित्ताची एकाग्रता होते. अर्थात् आवडीच्या विषयात मन पूर्णपणे रंगते व स्वाभाविकपणेच तो विषय मनात ठसतो आणि दीर्घकालपर्यंत स्पष्टपणे लक्षात राहतो. परंतु प्रत्येक वेळी आवडीचाच विषय हाताळावयास मिळेल असे नाही. अशा कठिण प्रसंगी केवळ निसर्गावरच अवलंबून राहून चालणार नाही. इच्छा-शक्तिचा उपयोग करावा लागेल. आवडीचा विषय वक्तृत्वासाठी न मिळाला तर जो मिळाला असेल त्याचे ठिकाणी प्रयत्नपूर्वक आवड उत्पन्न करून घेतली पाहिजे. नैसर्गिक प्रवृत्ति विरुद्ध हा इच्छाशक्तिचा संघर्ष प्रथम त्रासदायक वाटला, तरी सतत प्रयत्नाने हे काम सहज साध्य होऊ शकते. कोणत्याहि विवक्षित वेळी अन्य सर्व विषयांवरून आपले लक्ष काढून घेऊन एकाच प्रस्तुत विषयावर ते पूर्णपणे केन्द्रित करण्याची शक्ति ही लोकोत्तर व्यक्ति-मत्त्वाची पार्श्वभूमी ठरते.

स्मरणशक्ति

(अ) एकाग्रइतकेच चांगल्या स्मरणशक्तिचेही महत्त्व आहे. दुर्बळ स्मरणशक्ति असलेला वक्ता म्हणजे अपूर्ण आयुष्यासह रणांगणावर उभा झालेला योद्धा! भूतकालात अंतर्मनाच्या भांडारांत ज्या वस्तू साठविलेल्या असतील त्यापैकी ज्यावेळी ज्या वस्तूची आवश्यकता उत्पन्न झाली असेल त्यावेळी ती नेमकी वस्तू जागृत मनासमोर सादर करण्याच्या अंतर्मनाच्या शक्तीला 'स्मरणशक्ती' अशी संज्ञा आहे. ज्या वस्तूचा प्रथम ठसा अंतर्मनावर अगदी स्पष्टपणे उमटला असेल त्या वस्तूचे स्मरण स्पष्टपणे करणे अधिक सुलभ जाते. प्रथम ठसाच अस्पष्ट असेल, तर त्याचे स्मरणही अधिक अस्पष्ट व कष्टसाध्य होईल. त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीचा, वस्तुचा, घटनेचा किंवा विषयाचा पहिला मानसिक ठसा अगदी सुस्पष्ट पडेल याची काळजी निरंतर घेतली पाहिजे. आता एकाग्रतेप्रमाणेच स्मरण शक्तिविषयीही असा निसर्ग नियम आहे की, ज्याविषयी औत्सुक्य ओतप्रोत असेल त्याविषयाकडे मनुष्याचे ध्यानहि पूर्णपणे आकृष्ट होते. पूर्ण ध्यान जिकडे वळले असेल त्या विषयाचा ठसा अंतर्मनावर अगदी स्पष्ट पडतो. त्यामुळे पुढे कधी काळी याच मानसिक ठशाची जागृत मनाला आवश्यकता उत्पन्न झाली तर त्या ठशाचा ताबडतोब शोध करून तो जागृत मनाच्या स्वाधीन करणे अंतर्मनाला सुलभ जाते. कमी औत्सुक्य म्हणजे कमी लक्ष, कमी लक्ष म्हणजे प्रथम मानसिक ठशाची कमी स्पष्टता, मानसिक ठशाची कमी स्पष्टता म्हणजे त्याचे स्मरणाची कमी सुलभता. सारांश, औत्सुक्य व लक्ष यांचे जे प्रमाण असेल तेच मानसिक ठशाच्या स्पष्टतेचेहि असते. त्यामुळे स्मरणशक्तीचा विकास करू इच्छिणाराने विवक्षित वस्तू, व्यक्ती, विषय किंवा

घटना याविषयी कमालीचे औत्सुक्य स्वतःच्या मनात निर्माण करून घेतले पाहिजे, व त्याच्या फलस्वरूप आपले लक्षहि तिकडे पूर्णपणे वळत आहे, याची खात्री करून घेतली पाहिजे. स्वभावतः हे होत नसेल तर इच्छाशक्तीचे द्वारा केले पाहिजे—त्याबरोबरच 'मानसिक साहचर्या'च्या (Law of mental association) नियमाचाहि उपयोग या कामी करून घेतला पाहिजे. मनाचे भांडारांत एखादी गोष्ट अगदी एकाकीच ठेवून दिली तर ती पुन्हा धुंडाळून काढणे कठीण जाते. परंतु एका मानसिक ठशाचे तसल्याच दुसऱ्या ठशाशी असलेले सादृश्य किंवा वैधर्म्य ध्यानात घेऊन त्यांची मनातल्या मनात एकत्र गुंफण केली म्हणजे त्या सदृश्य व विधर्मि ठशांच्या शृंखलेतील कोणत्याहि एका कडीचे स्मरण झाले की, त्यातील इतरही कड्या आपोआपच ताबडतोब जागृत मनासमोर येऊन उपस्थित होतात. हे मानसिक साहचर्य विभिन्न ठशांच्या परस्पर सादृश्यावर वा वैधर्म्यावर आधारलेले असते. याप्रमाणेच निरनिराळ्या मानसिक ठशातील अनुक्रमबद्ध परस्पर सान्निध्याचाहि स्मरणाचे कामी उपयोग होतो. एका विशिष्ट अनुक्रमाने निरनिराळ्या घटना अंतर्मनात प्रथम प्रविष्ट केल्या तर पुढे त्यांचेपैकी कोणत्याही एका घटनेचे स्मरण झाल्यास क्रमबद्ध सान्निध्यामुळे त्या घटनेच्या मागील व पुढील इतर घटनांचेही आपोआपच स्मरण होतें. 'मानसिक साहचर्या'च्या नियमाला वाव मिळावा म्हणून नवीन ग्रहण करावयाच्या कोणत्याहि मानसिक ठशाचे, आधीच संग्रही असलेल्या इतर मानसिक ठशांशी कुठे काही सादृश्य किंवा वैधर्म्य आढळते काय हे शोधून पाहणे व तसे काही न आढळल्यास या नवीन ठशाला पूर्वीच अनुक्रमबद्ध झालेल्या मानसिक ठशांच्या साखळीशी किंवा

दुसऱ्या एखाद्या एकाकी ठशाशीं क्रमबद्ध सान्निध्याने गुंफून टाकणे, हा मानसिक व्यायाम स्मरणशक्तिची क्षमता वाढविण्याला उपकारक ठरेल. सारांश, औत्सुक्य व लक्ष यांची भरपूर वाढ करून सर्व संबंधित गोष्टींचा सुस्पष्ट मानसिक ठसा अंतर्मनावर उमटवून घेणे व परस्पर सादृश्य किंवा वैधर्म्य, अथवा क्रमबद्ध सान्निध्याच्या आधारावर 'मानसिक साहचर्याच्या नियमाला' अनुसरून प्रत्येक मानसिक ठशाची इतर पूर्वसंगृहित ठशांशी साखळी जुळवून टाकणे हा अभ्यास प्रत्येक वक्त्याने सतत ठेवला पाहिजे. यातच पूर्वसंगृहित मानसिक ठशांची, कांही तात्कालिक आवश्यकता नसताही—मानसिक व्यायाम म्हणून, वारंवार उजळणी करीत राहणे हा उपक्रमहि स्मृतिची तीव्रता वाढविण्याला उपयोगी पडतो. स्मृतिविकसनाच्या कार्यात पुनरावृत्तिचे महत्त्व विशेष आहे. अंतर्मनात साठविलेल्या ठशांना वारंवार जागृत मनासमोर आणून त्यांना उजाळा देत राहिल्याने त्यांची स्मृती अगदी ताजी व सुस्पष्ट टिकून राहते. मात्र ही पुनरावृत्ती एकाच प्रसंगी अधिक समय न करिता थोडथोड्या मध्यंतरानंतर करीत राहिले पाहिजे. ही सर्व प्रक्रिया प्रारंभी कष्टप्रद वाटली तरी एकदा बळजबरीने मनाला तिचा स्वीकार करावयास लाविले म्हणजे पुढे हळूहळू यात गोडी वाटू लागेल व स्मरणशक्ती वाढत असल्याचा प्रत्यय येऊन आत्मविश्वासही वाढीला लागेल.

(ब) एकीकडे स्मृतिविकसनाकरिता बरील प्रयत्न चालू असता दुसरीकडे भाषणाचे वेळी सहाय्यभूत व्हावीत यासाठी टिपणे तयार करणे उपयुक्त ठरेल. भाषणांतील निरनिराळ्या मुद्यांची कच्ची टिपणे ज्या चिटोऱ्यावर किंवा कागदांवर लिहिली असतील ते चिटोरे किंवा कागद सभास्थानी येताना खिशात

घालून आणावेत. वाटल्यास प्रत्यक्ष भाषणाच्या वेळी ते टेबलावर ठेवावेत किंवा खिशातच राहू द्यावेत. परंतु ते बरोबर आणल्याने आत्मविश्वास वाढण्याला मदत होते. कदाचित त्यांच्याकडे पाहण्याची मुळीच आवश्यकता पडणार नाही. एखाद्यावेळी पहावेही लागले तरी हरकत नाही; परंतु टिपणे सतत हातात धरून बोलणे बर्ज्य केले पाहिजे. तसेच ज्या चिटोऱ्यांची आपल्या दृष्टीला सवय झाली आहे तेच आणावेत. मुद्दाम चांगल्या नवीन कागदावर त्यातील मजकूर लिहिण्याच्या भरीला पडू नये. कारण असे नवीन कागद दृष्टीला त्यांची सवय नसल्यामुळे चटकन उपयोगी पडणार नाहीत.

स्वरसंवर्धन

आता, वक्तृत्वाचा प्रमुख आधार वाणी हाच होय. अर्थात ती जितकी शुद्ध, अचूक व मजबूत असेल, तितके वक्तृत्व अधिक प्रभावी होईल हे उघड आहे. याकरिता स्वरज्ञान व स्वर-संवर्धनाची साधना यांची आवश्यकता आहे. स्वरशास्त्राची जितकी माहिती एखाद्या धंदेवाईक गवयाला असते, तितकी प्रत्येक वक्त्याला असलीच पाहिजे असे जरी म्हणता येणार नाही, तरी त्याविषयीचे सामान्य प्राथमिक ज्ञानही अवगत नसेल तर वक्त्याला परिणामकारक भाषण करताना अडचण भासल्याशिवाय राहणार नाही, हे मात्र खरे. उच्चारांची सुस्पष्टता निरनिराळ्या खाचा-खोचांनी; वाकांनी व निरनिराळ्या टिपात स्वरांचा उच्चार करण्याची सवय, आरोह — अवरोहाचे (चढत्या व उतरत्या स्वरांचे) सम्यक् ज्ञान, इत्यादी प्राथमिक स्वरूपाची तयारी प्रत्येक वक्त्यालाच आवश्यक आहे. इतर सर्व दृष्टींनी भाषण उत्कृष्ट असूनही अधपासून इतिपर्यंत एकाच टिपेत वक्ता बोलत गेल्यास एक

प्रकारचा तोच-तो-पणा (Monotone) उत्पन्न होऊन श्रोत्यांचा रसभंग होतो, त्यांचे चित्त भाषणाकडे वेधल्या जात नाही, उलट अशा भाषणांचा परिणाम थोड्या प्रमाणात अंगाई गीतासारखा होतो, ही सर्वांनी अनुभवलेली गोष्ट आहे. साध्या संभाषणातही शब्दोच्चार अस्पष्ट, शिथिल व निष्काळजीपणाने केले गेले तर ऐकणाऱ्याला बरे वाटत नाही, उलट उच्चारण सुस्पष्ट, भरघोस व दमदार असले तर श्रोत्याला प्रसन्नता वाटते. श्रोत्यांना आपल्या श्रवणशक्तीला ताण द्यावा लागावा इतक्या हळू आवाजात वक्ता फार वेळ बोलत राहिला तर वर्ण्यविषय चांगला असूनही श्रोते कंटाळल्यासारखे होतील, उलट कर्णकटू भसाड्या आवाजात सतत भाषण चालले तर त्यामुळेही श्रवणशक्तीवर निराळ्या प्रकारचा ताण पडून ऐकणाऱ्यांची मने अप्रसन्न होतील. हल्ली असे गृहीत धरण्यात येते की, सभास्थानावरील अथवा सभागृहातील सर्वात शेवटच्या श्रोत्याला सुस्पष्ट, परंतु कर्णकर्कश मात्र नव्हे, अशा रीतीने सहजगत्या ऐकू येईल अशा बेताने आवाज चढविण्यात आला पाहिजे. त्याहून अधिक मोठा आवाज श्रोत्यांच्या मनात कटुता उत्पन्न करील, तर त्याहून लहान आवाज समुहाच्या शेवटच्या भागात उदासीनता निर्माण करील.

भाषणातील विचारांचा ओघ व विकारांचा आविष्कार यांना अनुकूल अशी स्वररचना असावी. एखादा विशिष्ट शब्द किंवा कल्पना श्रोत्यांच्या मनावर प्रकर्षाने ठसवावयाची असेल तर त्या शब्दांच्या किंवा कल्पनेच्या उच्चारणापूर्वी थोडे थांबून नंतर तो शब्द किंवा ती कल्पना आघातासहित (with emphasis) उच्चारली. मात्र हा आघात आवश्यक त्या शब्दावर किंवा शब्दसमुच्चयावरच द्यावा. आणि तोही आवश्यक तितक्याच

प्रमाणात. ज्या शब्दांमुळे विचाराला मिळणारे नवीन वळण व्यक्त होत असेल, तुलना दर्शविली जात असेल, एखाद्या विषयातील सर्वप्रमुख कल्पना प्रकट होत असेल, दोन विभिन्न वाक्यांगे, वाक्ये किंवा विचार यांची सांघणी होत असेल, किंवा भेद अथवा विरोध उत्कटतेने जाणविण्याकरिता परस्परविरोधी गुणांचा एकत्र आविष्कार होत असेल त्या शब्दांचा उच्चार आघातासहित करावा.

विचार-विकारांच्या योग्य व्यक्तीकरणाकरिता स्वरांच्या आरोह-अवरोहाचा उत्तम उपयोग होतो. अर्थात विचार-विकारांतील विविधता ध्यानात घेता या विषयासंबंधी सर्वंकष नियमावली प्रस्तुत करणे येथे व्यवहार्य नाही. परंतु हे मात्र खरे की, इतरांच्या भाषणांचे सूक्ष्म निरीक्षण व स्वतःचा अनुभव यांचे सातत्य ठेवल्यास आरोह-अवरोहाचे मानसशास्त्र हळूहळू अवगत होईल. मात्र स्वरांच्या आरोह-अवरोहांचा, निरनिराळ्या टिपांचा व विभिन्न वाक्यांचा सतत अभ्यास ठेवणे हे प्रत्येक वक्त्याला आवश्यक आहे. कोणत्या गोष्टीचा कुठे किती व कसा उपयोग करावयाचा हे जरी अनुभवानेच कळणार असले, तरी योग्य प्रसंग येताच तशा उपयोगाची क्षमता वक्त्याच्या आवाजात असणे आवश्यक आहे. स्वरसंवर्धनाकरिता वरील सर्व गोष्टी ध्यानात घेऊन प्रतिदिन नियमितपणे मोठ्याने वाचन करणे बरेच श्रेयस्कर होईल.

आवाज कमाविण्याकरिता सतत अभ्यासाबरोबरच सर्वसाधारण आरोग्याची व विशेषतः फुफ्फुसांच्या सुदृढतेची गरज असते. त्यादृष्टीने काळजी घेणे व त्याकरिता थोडातरी व्यायाम नियमितपणे करित राहणे हेही स्वरसंवर्धनाच्या कार्याचेच एक अपरिहार्य अंग समजण्यात आले पाहिजे. व्यायामाबरोबरच दीर्घश्वसनही यादृष्टीने उपयुक्त आहे.

नियमित व्यायामाच्या स्वरूपात दीर्घश्वसनाचा उपयोग आहेच, परंतु त्याचबरोबर प्रत्येक भाषणापूर्वीही त्याची आवश्यकता आहे. भाषणाला प्रारंभ करण्यापूर्वी वक्त्याने शांत चित्ताने तीनचारदा दीर्घश्वसन करावे.

DBA000014551MAR

वक्त्यास आवश्यक सूचना

ध्वनिक्षेपक

हल्ली झालेली ध्वनिक्षेपकाची सोय वक्त्याच्या दृष्टीने उपकारक आहे. लहान श्रोतृसमुदायाची गोष्ट सोडा, परंतु समुदाय प्रचंड असल्यास वक्ता इतर दृष्टींनी प्रभावी असूनही केवळ आवाजाच्या कोतेपणामुळे त्याचे भाषण अयशस्वी होण्याची शक्यता पूर्वी असे. ती गैरसोय आता दूर झाली आहे. ध्वनि-क्षेपकामुळे वक्त्याच्या परिश्रमांची वचत होते व दूरस्थ श्रोत्यांच्या श्रवणशक्तीवर पडणारा ताणही कमी अथवा नाहीसा होतो. अतएव वक्त्याने ध्वनिक्षेपकाचे तंत्र नीट समजावून घेतले पाहिजे.

ध्वनिक्षेपकावर बोलताना वक्त्याने क्षेपकापासून एक ते सव्वा फूट अंतरावर स्थिर उभे रहावे. वक्ता व श्रोते यांच्यामध्ये क्षेपक असावा. त्याकरिता वक्त्याने स्थिरतेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. वक्ता कधी उजवीकडून डावीकडे तर कधी डावीकडून उजवीकडे वळून बोलत राहिला, तर त्याचे बहुतेक भाषण अस्पष्टच ऐकू येईल. तो व श्रोते यांच्या बरोबर मध्यभागी क्षेपक पडेल त्यावेळी केवळ त्याचा आवाज क्षेपकामुळे सुस्पष्ट ऐकू येईल. इतर वेळी क्षेपकाच्या शक्तीचा उपयोग फारसा व्हायचा नाही.

सभेत क्षेपक असताना फार उंच आवाजात बोलण्याची आवश्यकता नसते. साध्या संभाषणात आवाजाची जी टीप असते तीच साधारणतः क्षेपकावरील भाषणाच्या वेळी असू द्यावी. त्यातही एक प्रयोग करून पाहणे उपयुक्त असते. आपल्याच एखाद्या

मित्राला सभास्थानावर अगदी शेवटच्या भागात उभे राहण्यास सांगावे व आपला आवाज तेथपर्यंत व्यवस्थित जातो किंवा नाही, आवाज मोठा किंवा लहान करण्याची आवश्यकता आहे काय, याविषयी त्याने तेथून सांकेतिक रीतीने वक्त्याला कळवावे, अशी व्यवस्था करावी.

ज्यावेळी प्रतिपादनाच्या ओघात क्षेपकाच्या अगदीजवळ तोंड नेऊन वक्ता बोलतो त्यावेळी त्याने आपला आवाज त्या मानाने लहान केला पाहिजे. नाहीतर कर्णकर्कश आवाज उमटून श्रोत्यांना अप्रिय संवेदनेचा अनुभव येईल. वक्ता व क्षेपक यातील अंतर जितके कमी होईल तितके आवाजाचे प्रमाणही कमी झाले पाहिजे.

आवाजाचे प्रमाण निश्चित करताना सभास्थानाचा किंवा सभागृहाचा विशेषही ध्यानात घ्यावा लागतो. बंद जागेपेक्षा उघड्या जागेवर आवाजाची टीप अधिक उंच ठेवावी लागते. त्यातच सभास्थानाच्या आसमंतात बोलपटगृह, उपहारगृह, पानाचे ठेले वगैरे असल्यास त्यांच्या गोंधळावर, व तिथे ध्वनिक्षेपकावरून मुद्रिकांचे गायन चालले असल्यास त्याही गोंगाटावर मात करण्याकरिता आवाज अधिकतर उंच चढविणे क्रमप्राप्तच होते. एकाच मैदानात दोन परस्परविरोधी सभा एकाचवेळी चालू असल्यास क्षेपक असूनही अधिकतम उंच आवाज काढणे कधी कधी अपरिहार्य ठरते. उलटपक्षी काही सभागृहांची रचना अशी असते की, त्यात आवाज घुमतो किंवा प्रतिध्वनित होतो. त्यामुळे आवाजाची टीप खालची असली तरी सभागृहातील शेवटच्या श्रोत्यालाही क्षेपकावरील भाषण नीट ऐकू जाण्याला अडचण पडत नाही. अशा जागी आवाज उंच चढविल्यास ऐकणाऱ्याला निर-

निराळे शब्द स्पष्ट व अलग ऐकू येत नाहीत. सारांश, सभास्थानाचा रचनाविशेष ध्यानात असू द्यावा. ध्वनिक्षेपकावर नेहमी बोलण्याची सवय ठेवल्यास आवाज किती चढवावा हे आपोआप, नैसर्गिक प्रवृत्तीमुळेच, कळू लागते.

मुद्राविर्भाव व अभिनय

पूर्वी या विषयाकडे विशेष लक्ष पुरविले जात असे. निरनिराळे विकार प्रकट किंवा उद्दीपित करण्यासाठी कोणत्या मुद्राविर्भावांचा व अंगविक्षेपांचा अवलंब करावा हे काही सुप्रसिद्ध प्राचीन वक्ते आपल्या समकालीन नटांचे जवळून मुद्दाम प्रयत्न-पूर्वक शिकलेत. आधुनिक काळातही पूर्ण आरशासमोर उभे राहून अभिनयासहित संपूर्ण भाषणाची वारंवार तालीम करणारे हिटलरसारखे प्रभावी वक्ते प्रसिद्धीस आले आहेत. योग्य अभिनयाला यशस्वी वक्तृत्वात फार मोठे स्थान आहे व या दृष्टीने घ्यावे, तितके परिश्रम योग्यच होतील. अभिनयाची परिणामकारकता काही प्रसंगी शब्दाहूनही अधिक असते. 'बोलू नकोस' असे सांगण्यापेक्षा तोंड बंद करून आंगठघाजवळील बोट ओठावर सरळ उभे ठेवण्याचा अभिनय अधिक अर्थवाहक ठरतो. 'ही खोली सोडून चालते व्हा,' अशी शब्दांनी सूचना देण्यापेक्षा गंभीर मुद्रेने खोलीच्या दरवाजाकडे अंगुलीनिर्देश करणे अधिक प्रभावी ठरेल. नेत्र विस्फारून भृकुटी उंचावण्याने जितका विस्मय प्रकट होईल तितका कदाचित प्रत्यक्ष शब्दांनी होणार नाही. परंतु यासंबंधी एक काळजी घेणे मात्र आवश्यक आहे. ती ही की, प्रत्यक्ष भाषणाच्या प्रसंगी अभिनयात कृत्रिमतेचा, अस्वाभाविकतेचा किंवा अतिरेकाचा वास येऊ नये.

योग्य अंगविक्षेपांच्या अभावी भाषणाची परिणामकारकता कमी भासेल, हे खरे, परंतु अभिनयातिरेकाचा किंवा कृत्रिमतेचा संशय श्रोत्यांना आल्यास भाषणाची परिणामकारकता मुळातच नष्ट होईल. सारांश, अभिनयाच्या अतिरेकापेक्षा त्याचा अभाव अधिक क्षम्य ठरेल. तथापि या दोन्ही टोकावर न जाता स्वाभाविक मुद्राविर्भाव व अंगविक्षेप यांचा अवलंब करणे हेच श्रेयस्कर. यातही केवळ दुसऱ्या कुणाचे अनुकरण न करता स्वतःची शरीरस्पृष्टी, चेहरा, स्वभावगुण आदींचा विचार करून स्वतःच स्वतःचे आविर्भाव निश्चित करणे हे चांगले. ते स्पष्ट, सफाईचे, जोमदार, अपत्या स्वभावाला अनुरूप असे असावेत. या व्यतिरिक्त इतर ख्यातनाम वक्त्यांच्या मुद्राविर्भावाचा व अभिनयाचाही अभ्यास चालू असावा. हल्ली नाटके व बोलपट यांचा सुकाळ आहे. त्यात काम करणाऱ्या निवडक नामांकित नटांच्या अभिनयांचे सूक्ष्म निरीक्षणही 'अधिकस्याधिकं फलम्' या न्यायाने लाभदायकच होईल. 'निरीक्षण उदंड करावे' व त्यातील कितीभाग अस्वाभाविकता न येऊ देता आपण आत्मसात् करू शकतो, हे पहावे.

यशस्वी वक्तृत्वाचे मनश्चित्र

भाषण द्यावयास आरंभ करताना सर्वात मोठी अडचण जर कोणती भासत असेल तर ती म्हणजे प्राथमिक भीतीची ! (Nervousness)—एका तत्त्वज्ञाने म्हटल्याप्रमाणे, आपणावर ओढवू पाहणाऱ्या आगामी आपत्तीच्या आशकेने मनात उत्पन्न होणारी अस्वस्था म्हणजेच भीती ! असे भय ज्याच्या मनात प्रारंभी उत्पन्न झाले नाही, असा एकही यशस्वी वक्ता सापडावयाचा नाही. हे प्रारंभिक भय वक्तृत्वातील यशस्वितेला बाधक तर

नाहीच, उलट पोषक ठरते. ज्याला या प्रारंभिक भयाचा अनुभव येत नाही तो कधीही चांगला वक्ता होऊ शकणार नाही. उत्कृष्ट वक्तृत्वाचा कोणताही नमुना घ्या, ते भाषण प्रत्यक्ष दिले जात असता वक्त्यांच्या मनात अशा भयाच्या भावनेचा अंश तरी होता, असे आढळून येईल. काही प्रभावी वक्त्यांचे बाबतीत तर हे प्रारंभिक भय त्यांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीपर्यंत टिकून राहिल्याचे दिसून येते व त्यामुळे त्यांच्या अपयशाला नाही तर यशालाच मदत झाली. वक्तृत्वेच्छू मंडळींनी या 'प्राथमिक भयाचे' भय न बाळगता उलट त्याचे स्वागतच केले पाहिजे.

अशाप्रकारे हे प्राथमिक भय स्वागतार्ह असले तरी ते प्रमाणावाहेर जाऊ न देता उपयुक्त होत राहील इतक्या मर्यादितच सीमित ठेवण्याचा व त्याचा योग्य उपयोग करून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सतत प्रयत्नाने ते कमी व नष्टही होते. हे कमी करण्याकरिता धैर्याची तितकी आवश्यकता नाही, जितकी मज्जातंतूच्या नियंत्रणाची आहे. या प्राथमिक भयाने पीडित व्यक्ती धैर्यवान नसतेच असे हमखास म्हणता येणार नाही. परंतु मज्जातंतूचे नियमन करण्यास ती असमर्थ असते असे मात्र नियमरूपाने म्हणता येईल. हे नियंत्रण, त्याकरिता वारंवार केलेल्या प्रयत्नांनी अर्थात सतत अभ्यासाने साध्य होते.

प्राथमिक भयावर आवश्यक तो विजय मिळविण्याच्या कामी प्रतिपाद्य मतांवरील दृढ विश्वासाचा, स्वतःच्या शीलावरील विश्वासाचा, विषयाच्या सांगोपांग ज्ञानाचा, शब्दांच्या भरपूर पुरवठ्याचा, स्वरज्ञान व स्वरनियंत्रण विषयक आत्मप्रत्ययाचा, श्रोतृसमूहाविषयी व भाषणाच्या स्थलाविषयी पूर्वीच प्राप्त करून

घेतलेल्या माहितीचा व वर्ण्यविषयासंबंधीच्या आंतरिक तळमळीचा फार उपयोग होतो.

वक्तृत्वाच्याच काय परंतु जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात भयावर जय मिळविण्याचा अनुभवसिद्ध असा एकच मार्ग आहे; तो असा की, आपण भयाच्या अभावात्मक भावनेवर जय मिळविला आहे ही दृढ कल्पना मनात निर्माण करणे, बाणविणे, तिचे सतत चिंतन करणे व तदनुसार वागावयास प्रारंभ करणे. निर्भयतेचा केवळ अभिनय सतत करीत राहिल्यास कालांतराने, त्या अभिनयाच्या प्रभावाने, वास्तविक निर्भयतेचा अंतःकरणात उदय होतो. मानसशास्त्राचा हा नियमच आहे की ज्या विकाराचा अभिनय तुम्ही वारंवार कराल तो विकार काही काळाने तुमचा स्थायिभाव बनू शकतो. हे विधान सकृदृशनी चमत्कारिक वाटले तरी त्याची सत्यता निर्विवाद आहे.

प्रत्यक्ष भाषणाच्या वेळी निर्भयतेचा अभिनय व तत्पूर्वी यशस्वी भाषणाचे मनश्चित्र या द्विविध उपायांचे पर्यवसान वास्तविक निर्भयतेत, आत्मविश्वासात आणि यशस्वितेत झाल्या-शिवाय राहणार नाही.

यशस्वी वक्तृत्वाचे मनश्चित्र हा आत्मविश्वास संपादन करण्याचा फार प्रभावी उपाय आहे. आपण निर्भय वृत्तीने भाषण देत आहोत, हजारो श्रोते आपले भाषण मंत्रमुग्ध होऊन ऐकत आहेत, आपल्या भाषणातून प्रकट होणाऱ्या विचार विकारांवर त्यांची मने हेलावत आहेत आणि हा फार प्रभावी वक्ता आहे अशी त्यांची मनोमन खात्री पटत आहे, असे कल्पना चित्र एकाच चिंतने वारंवार रेखाटले पाहिजे. त्याचा अंतर्मनावर बरोबर परिणाम होतो. भय, आत्मविश्वास आदी भावनांचे

स्थान अंतर्मन (Sub-conscious mind) हेच आहे. त्यामुळे वरील कल्पनाचित्राचा संस्कार अंतर्मनावर जितका अधिक खोल होईल तितकीच भयाचे निर्मूलन करण्यास व आत्मविश्वासाची जागृती करण्यास मदत होईल. अंतर्मनावर संस्कार घडविण्या-करिता सर्वात उत्तम वेळ जागृती व सुषुप्ती यांच्या सीमेवरची ! रात्री निद्रावश होत असताना काही क्षण असे येतात की जेव्हा मनाची जागृती क्षीण झालेली असते, परंतु मन अंतर्मनात पूर्णपणे विलीन झालेले नसते, (अर्थात निद्रावस्था प्राप्त झालेली नसते.) अशा वेळी 'उपर्युक्त कल्पनाचित्राचे चिंतन केल्यास त्याचा ठसा अंतर्मनावर अधिक स्पष्टपणे उमटेल. दर दिवशी रात्री शोपताना हा अभ्यास करण्यासारखा आहे.'

याप्रकारे सारखा मानसिक अभ्यास ठेवला व त्याचे फल म्हणून प्रत्यक्ष वक्तृत्वाचे यश प्रसंगी पदरी पडत गेले की, हळूहळू वक्त्याची भीती कमी होते व आत्मप्रत्यय वाढत जातो. याच यशाच्या अनुभवाची पुनरावृत्ती होत गेली की, तो पूर्णतः विकसित वक्ता बनतो.

सहानुभूतिपूर्ण वृत्ती

सामान्यतः जनतेविषयी व विशेषेकरून ज्या श्रोतृसमुदाया-समोर भाषण द्यावयाचे असेल त्याच्या विषयी प्रेमाची, आत्मीयतेची भावना वक्त्याचे मनात असली पाहिजे. साधारणतः असे आढळून येते की, श्रोत्यांच्या विषयी जी भावना वक्त्याच्या मनात असते तिचा प्रतिसाद श्रोत्यांच्याहीकडून बरोबर येतो. समोर बसलेली मंडळी विरोधी मताची असली तरी वक्ता त्यांच्याविषयी सहानुभूती ठेवून बोलू लागला तर त्यांच्या विरोधाची धार मनातल्या मनात

बोथट झाल्याशिवाय राहत नाही. उलट श्रोते तटस्थ वृत्तीचे असले व वक्ता विद्वान असला तरी त्यांच्याविषयी उदासीनता, उपेक्षा, उपहास, तुच्छता, तिरस्कार, विद्वेश, इत्यादी भावना मनात ठेवून तो भाषण करू लागला तर भाषण इतर दृष्टींनी चांगले असूनही श्रोत्यांच्या मनात वक्त्यासंबंधी बरोबर तसल्याच प्रकारच्या विपरीत भावना निर्माण होतात. आपली भाषणाची पाळी येण्यापूर्वी ज्या ज्या वक्त्यांची भाषणे व्हावयाची असतील त्यांच्याविषयी आदराची भावना व त्यांच्या भाषणाविषयी औत्सुक्य आपलेकडून प्रकट झाल्यास त्याचाही श्रोत्यांवर फार अनुकूल परिणाम होतो. इतरांचे भाषण चालू असता तिकडे लक्ष न देता इकडेतिकडे वघणारा वक्ता श्रोत्यांची सहानुभूती गमावून बसतो. वक्ता भाषण करावयास उभा राहिल्याबरोबर श्रोत्यांकडून टाळ्यांचे द्वारा स्वागत होण्याची शक्यता असते. अशा प्रसंगी त्यांच्या प्रेमाबद्दल व सद्भावनेबद्दल आपण त्यांचे फार आभारी आहोत हे दर्शविण्याकरिता किंचित् समोर झुकणे, विनम्र स्मित-हास्य करणे, या किंवा अशाच दुसऱ्या योग्य आविर्भावाचा अवलंब केल्यास त्याहीमुळे आपली कृतज्ञता प्रकट होते व श्रोत्यांच्या मनातही आपुलकी उत्पन्न होते. भाषणाच्या प्रारंभीच पूर्ववक्त्यांचा गौरवपूर्ण निर्देश केल्यास व त्यांनी आपला परिचय करून देताना प्रशंसोद्गार काढले असल्यास त्यांचीही थोडक्यात दखल घेऊन वास्तविक आपण त्या स्तुतीला पात्र नाही याची आपणास जाणीव असल्याचे प्रकट केल्यास, त्याचाही परिणाम श्रोत्यांच्या मनात आपल्याविषयी सहानुभूती उत्पन्न करण्याकडे होतो. तीच गोष्ट स्थानिक वैशिष्ट्यांचीही आहे. ज्या भागात भाषण असेल त्याच भागात होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध महापुरुषाचा, तेथील

एखाद्या धार्मिक स्थळाचा, तिथे घडलेल्या विख्यात घटनेचा अथवा अन्य स्थानीय वैशिष्ट्याचा भाषणाच्या प्रारंभीच आदर-पूर्ण आत्मीयतेने उल्लेख केल्यास वक्ता व श्रोते यांच्यामध्ये सलगी निर्माण होण्यास फार मदत होते. मात्र हे सर्व अंतःकरणपूर्वक झाले पाहिजे. त्याकरिता उपर्युक्त भावना हृदयात जागृत करण्याचा प्रयत्न अधूनमधून करण्याने काम भागणार नाही, तर विनम्रता, शालीनता, इतरांविषयी आस्था, आपुलकी, आदी भावनांचा बुद्धिपुरस्सर सतत अभ्यास करून मनाची एकंदर ठेवणच तशी होईल असा यत्न केला पाहिजे. वक्त्याने भाषणाच्या ओघात एकदोनदा तरी अध्यक्षांची दखल घेतली पाहिजे व त्यांना संबोधिले पाहिजे. यामुळे सभेत सुसंस्कृततेचे व शिस्तीचे वातावरण पसरते व वक्ता श्रोत्यांच्या सहानुभूतीला पात्र ठरतो. अध्यक्षाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष करण्याचा परिणाम वक्त्याला प्रतिकूल असा होतो.

उत्साह

वक्त्याची आकर्षणशक्ती वाढविणारे एक प्रमुख साधन म्हणजे त्याचा उत्साह होय. त्याकरिता एकीकडे शरिराची सुदृढता, भाषणपूर्व विश्रांती, दीर्घश्वासन, इत्यादींची, तर दुसरीकडे स्वतः वक्त्याच्या मनात विषयासंबंधी कमालीचे औत्सुक्य असण्याची आवश्यकता आहे. शरीराने व मनाने थकलेला वक्ता श्रोत्यांना कधीहि आकर्षू शकणार नाही. तसेच स्वतः वक्त्याच्या मनात वर्ण्य-विषयासंबंधी भरपूर उत्सुकता नसेल तर तो श्रोत्यांच्या मनातही तसले औत्सुक्य निर्माण करू शकणार नाही. विषयासंबंधीच्या संपूर्ण ज्ञानाइतकेच महत्त्व उत्साहाचेही आहे.

वक्त्याच्या ठायी उत्साह स्वाभाविक-रीत्या निर्माण होणे हे उत्तम. परंतु काही कारणाने उत्साह जागृत होणे निसर्गतः न जमले

तर दुसराही एक नियम ध्यानात ठेवणे उपयुक्त होईल. निर्भयते-विषयी विवरण करतांना सांगितलेला सिद्धांत इथेही लागू पडतो. उत्साहाचा केवळ अभिनय सतत करीत राहिल्यास उत्साह आपो-आप जागृत होईल व शेवटी तो प्रकृतीचा एक भाग बनून जाईल.

भाषणापूर्वी

भाषणापूर्वी शक्य तितकी शारीरिक व मानसिक विश्रांती घेणे चांगले. त्यामुळे मनोवृत्ती उत्फुल्ल राहील व त्याचा चर्येवरही योग्य तो परिणाम होऊन भाषणाला प्रसन्न व्यक्तित्वाची जोड मिळेल. स्मरणशक्ती, प्रसंगावधान आदी शक्तीही विश्रांतीमुळे तीव्र होतील.

भाषणाच्या वेळी पोट हलके असावे. त्याकरिता भाषणापूर्वी जड भोजन घेऊ नये. तशीच आवश्यकता असल्यास फराळ किंवा हलके जेवण घ्यावे.

भाषणापूर्वी तयार केलेले असेल तर—आणि अशी पूर्व-तयारी प्रत्येक भाषणाचें वेळी करणे हितावह आहे, तयार केलेल्या भाषणाची उजळणी करणे आवश्यक आहे. परंतु उजळणी इतकी वेळेवर करू नये की, ज्यामुळे सभास्थानाकडे जावयास निघताना मेंदूला थकवा आलेला असेल. अशा रीतीने मेंदू थकू नये म्हणून प्रत्यक्ष भाषणापूर्वी थोडा वेळ उजळणी बंद करून मनाला दुसऱ्या काही मनोरंजक गोष्टीत गुंतविले पाहिजे, त्यामुळे मेंदूला तरतरी येते.

सभास्थानाकडे जाताना नीट पोशाख करून निघाले पाहिजे. पोशाख असाच असावा की, ज्याची आपल्याला नित्य सवय आहे. एकदम नवीन तऱ्हेचा पोशाख ऐन सभेच्या वेळी घालू नये, कारण

त्यामुळे आपले लक्ष प्रतिपाद्य विषयाइतकेच नवीन पद्धतीच्या पोशाखाचा स्वतःला सराव करून घेण्यात गुंतते व भाषणाकडील एकाग्रतेचा भंग होतो. नित्याच्या पोशाखाहून निराळा वेष करा-वयाचा असल्यास भाषणाच्या दिवसापूर्वी तो वक्त्याने घालून पहावा व मुद्दाम त्याची सवय करून घ्यावी.

वेष स्वच्छ, नीट, सदभिरूचीला शोभेल असा असावा. झकपक कपडे वापरू नयेत. शहाण्या श्रोत्यांना असे वाटू नये की, 'या मनुष्याचा उत्कृष्ट भाग जर कोणता असेल तर तो म्हणजे याचे कपडे हाच होय.'

भाषणापूर्वी प्राथमिक भयामुळे होणारी मनाची विचलितता नष्ट व्हावी व चित्ताची एकाग्रता राहावी यासाठी पूर्वी सूचविल्या-प्रमाणे वक्त्याने भाषणाला उठण्यापूर्वी तीनचारदा दीर्घश्वसन करून घ्यावे.

तसेच भाषणाकरिता उठण्यापूर्वी आपला अमूर्त आदर्श किंवा त्याचे मूर्त प्रतिक अथवा एखादी पूज्य व्यक्ती यांचे स्मरण करावे. बुकर टी. वॉशिंग्टन प्रत्येक भाषणापूर्वी परमेश्वराची मनोमय प्रार्थना करीत असे.

भाषण करताना

वक्ता व्यासपीठावर आल्या क्षणापासून त्याचा श्रोत्यांशी संबंध सुरू होतो. त्यांची चिकित्सक दृष्टी त्याचेवर लागलेली असते. त्यामुळे आपल्या भाषणाची वेळ येईपर्यंत बसून राहताना काळजी घ्यावी लागते. उगाच इकडेतिकडे पाहणे, हाताच्या बोटांनी काही चाळे करीत राहणे, व्यासपीठावर बसलेल्या इतरांशी सारखे बोलत राहणे, आपली बैठक सारखी बदलवीत राहणे,

लवंग सुपारी आदी जोराने चघळीत राहणे, इत्यादी चाळे करणारा वक्ता भाषणाला उठण्यापूर्वीच जनतेची सहानुभूती गमावून बसतो. आसनजय करून पूर्व वक्त्यांची भाषणे औत्सुक्याने व आदराने ऐकणारा वक्ता श्रोत्यांच्या सहानुभूतीला पात्र ठरतो.

भाषणाला उभे राहताना दोन्ही पायांवर सारखा भार देऊन उभे रहावे. कधी एका पायावर तर कधी दुसऱ्या पायावर भार देऊन बोलण्याची पद्धती श्रोत्यांच्या मनात अनुकूलता उत्पन्न होण्याला बाधक ठरते. दोन पायात स्वाभाविक तितके अंतर असावे.

वक्त्याने स्वाभाविक स्थितीत अगदी सरळ उभे राहिले पाहिजे. त्याच्या उभे राहण्यात शालीनता व आत्मविश्वास यांचे दर्शन व्हावे, मात्र अहंकार किंवा ऐटबाजी यांचा आविष्कार होऊ नये. उभे राहण्याकरिता टेबलाचा, खुर्चीचा किंवा आणखी एखाद्या वस्तूचा आधार घेणे योग्य नाही. त्यामुळे वक्त्याचे आत्म-विश्वासाविषयी इतरांना शंका वाटू लागते.

भाषणाकरिता उभे राहिल्यानंतर आपला पोषाख नीट करण्याकडे लक्ष पुरविणे किंवा भांग वगैरे चाचपून पाहणे, हे प्रकार टाळले पाहिजेत. वेश, केशरचनेविषयी जी काही काळजी घ्यावयाची ती व्यासपीठावर येण्यापूर्वी घ्यावी. तसेच बारंवार मिशा कुरतडणे, नाक खाजविणे, नखे काढणे, चप्पा काढून हातात धरणे व पुन्हा नाकावर चढविणे, ओठांवरून जीभ फिरविणे, डोक्याचा भागचा भाग खाजविणे, हात खिशात घालणे व पुन्हा काढणे, कोटाच्या गुंड्याशी खेळत राहणे, एखादी लहान वस्तू झेलत राहणे किंवा या हातातून त्या हातात खेळवत राहणे, ध्वनिक्षेपक हातात धरून डावी उजवीकडे हालविणे, एकेक पाय क्रमशः समोर टेकवीत राहणे व भागे घेणे, हातरूमाल चेहऱ्यावरून

फिरविणे, प्रत्यक्ष खोकला नसताही खाकरणे, डोळा चोळणे, हातरूमाल खिशातून बाहेर काढणे व घडी करून पुन्हा खिशात ठेवीत जाणे, टोपी समोर व मागे सरकवीत राहणे, धोतर किंवा पॅट प्रथम थोडा सैल करणे व पुन्हा घट्ट आवळणे इत्यादी आपापले आवडते चाळे प्रयत्नपूर्वक बंद केले पाहिजेत. हे चाळे थांबविण्याचा प्रयत्न चालविला असता प्रारंभी असे वाटेल की, आपल्या स्मरणशक्तीला किंवा एकाग्रतेला बाध येत आहे. परंतु पुढे ही भावना आपोआप दूर होईल.

उभे राहिल्यानंतर वक्त्याने आपली दृष्टी श्रोत्यांच्या दृष्टीशी एकदम व चौफेर भिडवावी. वक्त्याची दृष्टी अखेरपर्यंत श्रोत्यांच्या दृष्टीशी थेट भिडलेली असावी. डोळे ह्या आत्म्याच्या विडक्या आहेत. वाणीच्या द्वारा वक्ता श्रोत्यांशी जितके बोलतो तितकेच तो दृष्टीच्या द्वाराही बोलत असतो. वक्त्याच्या मनाचे व आत्म्याचे प्रतिबिंब डोळ्यांच्या द्वाराच श्रोत्यांच्या मनावर पडत असते. वक्त्याने एक क्षणही श्रोत्यांवरून आपली दृष्टी ढळू देऊ नये. अर्थात् जमिनीकडे, आकाशाकडे, छताकडे किंवा स्वतःकडे पाहणे अजिबात वर्ज्य करावे. दृष्टीची स्थिरता व प्रफुल्लता साध्य करण्याकरिता पूर्वी 'त्राटके' या योगविधीचा अवलंब करीत असत. इंग्रजीत यालाच Gazing अशी संज्ञा आहे.

काही वक्त्यांना अध्यक्षांकडे किंवा व्यासपीठावर बसलेल्या इतर मंडळींकडे वारंवार बघून आपल्या वक्तव्याला त्यांची संमती किंवा प्रशंसा प्राप्त करून घेतल्याशिवाय पुढे बोलण्याला प्रेरणाच प्राप्त होत नाही. त्यामुळे ते अध्यक्षीय खुर्चीकडे किंवा व्यासपीठाकडे वेळोवेळी बघत असतात. काही वक्त्यांना असलेच प्रोत्साहन मिळविण्याकरिता आपल्या एखाद्या प्रिय व्यक्तीकडे

वारंवार वळून बघण्याची आवश्यकता भासते. याचा परिणाम श्रोत्यांवर अनुकूल असा होत नाही. अतएव अशा सवयी बुद्धि-पुरस्सर यत्न करून मोडल्या पाहिजेत.

काटकसर -- अभिनयाची

काटकसर अभिनयाची; मुद्राभिनय व एकंदर हावभाव या विषयीचे विवेचन पूर्वी आलेलेच आहे. याविषयी ध्यानात ठेवण्यासारखी आणखी एक गोष्ट ही की, शक्यतोवर कोणत्याही एकाच प्रकारच्या आविर्भावाची किंवा मुद्राभिनयाची वारंवार पुनरावृत्ती होऊ नये. तसेच प्रत्येक अभिनय वा हावभाव विषयप्रतिपादनाला किंवा रसोत्कर्षाला सहाय्य करणारा असाच असावा. असे सहाय्य त्यामुळे होत नसेल तर केवळ सवय म्हणून त्याचा वापर करणे रसापकर्षाला कारणीभूत होईल. मुद्राभिनय व हावभाव यात योग्य ती काटकसर करण्याने त्यांचा प्रभाव वाढतो.

काटकसर -- शब्दांची

काटकसर हा वक्तृत्वाच्या यशस्वितेतील फार महत्त्वाचा भाग आहे. अभिनयाची काटकसर, शब्दांची काटकसर, वेळेचीही काटकसर. संक्षेपात सौंदर्य वाढते. भाषणात एकही अनावश्यक पादपूरणार्थी शब्द, अनावश्यक पुनरुक्ती, अनावश्यक विनोद वा इतर अनावश्यक मजकूर येणार नाही याची सतत काळजी घेतली पाहिजे. भाषणाची पूर्वतयारी करताना सर्व भाषण लिहून काढले तर आपल्या असे लक्षात येईल की त्यातील काही वाक्ये मूळ भाषणातील अर्थप्रवाहाला किंवा सौंदर्याला बाधा न आणता गाळली जाऊ शकतात, तर काही वाक्यांचा त्यांची पुनर्रचना करून

संक्षेप केला जाऊ शकतो. शब्द व वाक्ये कमी करण्याच्या बाबतीत वक्त्याने अगदी निर्दय असले पाहिजे. एखाद्या वेळी वक्ता काही शब्दांच्या वा वाक्संप्रदायांच्या सौंदर्याच्या प्रभावाखाली असतो, व कसेही करून त्यांचा उपयोग भाषणात करावा असा मोह त्याला होतो. आता हे शब्द किंवा वाक्संप्रदाय खरोखर मूळ निरूपणाच्या चौकटीत सहजपणे चपखल बसू शकतील तर गोष्ट निराळी. नाही तर त्यांचा उपयोग संयमपूर्वक वर्ज्य करावा. काही नादलुब्ध वक्ते यमक - अनुप्रास साधणाऱ्या नादसादृश्यउपयुक्त शब्दांचे भोक्ते असतात, व अशा सदृश शब्दांपैकी केवळ एकच ज्याठिकाणी प्रयोजनीय आहे त्याठिकाणी दुसराही नादसदृश शब्द, तो प्रयोजनीय नसतानाही ते पहिल्याच्या जवळ आणून बसवितात. यात शब्दांची उधळपट्टी तर आहेच, परंतु अप्रयोजकताही आहे. हे यत्नपूर्वक सोडले पाहिजे. 'कमितकमी' 'आवश्यक शब्द' हे ध्येयवाक्य वक्त्याने सतत मनात बाळगले पाहिजे. पूर्वी असे म्हणण्यात येई की 'अर्ध मात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यते वैयाकरणः' वक्त्याचीही मनोवृत्ती अशीच असली पाहिजे. भाषणाच्या प्रदीर्घतेवर त्याचा प्रभाव अवलंबून नसतो. काटेकोर व काटकसरीच्या शब्दयोजनेने भाषणाचे सौंदर्य कसे वाढते याचे उदाहरण म्हणून अब्राहम लिंकनचे सुप्रसिद्ध 'गेटीस्बर्ग' भाषण वाचून पाहण्यासारखे आहे. हे चिरपरिणामी भाषण केवळ देहा वाक्यांचे आहे. दोन मिनिटांच्या आतच ते समाप्त झाले. त्यामुळे त्याकाळच्या जुन्या-पद्धतीच्या कॅमेऱ्याने लिंकनचा फोटो घेण्याचा एका श्रोत्याचा प्रयत्न सफल होऊ शकला नाही. कॅमेरा उभारून सिद्ध करण्याच्या आतच भाषण संपले होते.

काटकसर - वेळेची

भाषणाचा कालावधी कित्येकदा सभा - संचालकांकडून पूर्वीच निश्चित करण्यात आलेला असतो. अशावेळी निश्चित वेळेच्या आत बरोबर भाषण संपविणे हे शोभादायक असते. त्याबेतानेच भाषणापूर्वी सर्व मुद्यांची मनातल्या मनात जुळवणी करून ठेवावी. जिथे भाषणाची कालमर्यादा पूर्वीच ठरविण्यात आलेली नसेल तिथे वक्त्याला स्वतःलाच तारतम्याने स्वतःवर बंधन घालून घ्यावे लागते. त्याविषयी स्थूलमानाने प्रथम एक नियम ध्यानात ठेवणे बरे. तो हा की, साधारणतः भाषण^१ औचित्याच्या मर्यादांपलीकडे अधिक लांबण्यापेक्षा त्यांच्या बरेच अलीकडे आटोपते घेतले जाणे अधिक चांगले. भाषण प्रास्ताविक असेल तर ते सामान्यतः कमितकमी वेळ घेणारे असावे. परंतु मुख्य वक्त्याच्या भाषणाला योग्य वळण लावण्याची जबाबदारी प्रास्ताविक वक्त्यावर असेल तर मात्र त्याने अधिक वेळ अवश्य घ्यावा. समारोपाच्या भाषणात तत्पूर्वी होऊन गेलेल्या सर्व भाषणांची संक्षेपाने हजेरी घेण्याची पद्धती पूर्वी असे. परंतु तसे करण्याची बहुधा आवश्यकता नसते. निरनिराळ्या वक्त्यांनी निरनिराळ्या मुद्यांना स्पर्श केला असेल व अशारीतीने पूर्वी होऊन गेलेल्या भाषणांचा एक विशिष्ट सुसंगत ठसा श्रोत्यांच्या मनावर कदाचित उमटला नसावा अशी शंका वाटत असेल तर पूर्वी सांगितलेल्या पद्धतीचा अवलंब करून सर्व भाषणांतील प्रमुख मुद्यांना थोडक्यात स्पर्श करून अन्यान्य वक्त्यांच्या द्वारा प्रतिपादिल्या गेलेल्या विषयांचे सर्वंकष व प्रमाणबद्ध स्वरूप समारोपाच्या भाषणात श्रोत्यांच्या मनश्चक्षूसमोर उभे करावे. अन्यथा या पद्धतीचा अवलंब करू नये. तसेच विषय प्रतिपादन करताना एखादा महत्त्वाचा

मुद्दा पूर्ववक्त्यांच्या भाषणातून निसटला असेल तर त्याचा उल्लेख समारोपाच्या भाषणात करावा. परंतु अशा उल्लेखामुळे मुख्य वक्त्याच्या भाषणाला गौणत्व प्राप्त होणार असेल तर मात्र जाणूनबुजून तसा उल्लेख करण्याचे टाळावे. सामान्यतः समारोपाचे भाषण न्यूनतम शब्दांचे असावे. मुख्य भाषण उत्कृष्ट झाले असेल तर समारोप दोनतीन वाक्यांचाच असावा. नाहीतर मुख्य भाषणाचा ठसा श्रोत्यांच्या मनावरून थोडातरी अस्पष्ट करण्याचे श्रेय लांबलचक समारोपाला मिळते.

मुख्य वक्त्याच्या पूर्वी बोलणाऱ्या उपवक्त्यांनी हा विवेक ठेवणे आवश्यक आहे की, मुख्य भाषणाला साधारणपणे किती वेळ मिळावयाचा आहे व उपवक्ते किती आहेत. त्या बेताने आपला वेळ निश्चित करावा. मुख्य वक्त्यालाच आवश्यक तितका अवसर मिळू नये इतकी लांब भाषणे उपवक्त्यांनी करणे श्रोत्यांना आवडत नाही व सभेचीही शोभा त्यामुळे बिघडते. मुख्य वक्त्यानेही वेळेचे बंधन पूर्वनियोजित नसले तरी, श्रोत्यांचे औत्सुक्य व सहनशक्ती यांचा अंदाज घेऊन भाषणाचा कालावधी ठरवावा. श्रोते घड्याळाकडे पाहू लागले, आपसात कुजबुजू लागले, जांभया देऊ लागले. चूटक्या वाजवू लागले, इकडेतिकडे बघू लागले म्हणजे ती अति-उशीर झाल्याची सूचनाच आहे असे वक्त्याने समजावे. परंतु येथपर्यंत मजल जाऊ न देणे हेच अधिक श्रेयस्कर. भाषणाचा कळस (Climax) जिथे येतो तेथून भाषणाचा शेवट शक्य तितक्या निकट असावा. भाषणाचा प्रभाव केवळ त्याच्या लांबीवर अवलंबून नसतो. श्रोत्यांचे औत्सुक्य वाढवीत राहण्याची किंवा टिकविण्याची क्षमता व भाषणाचा विस्तार यांचे समप्रमाण असावे.

काटकसर वेगाची

आवेशात आल्यानंतर मनुष्य फार वेगाने व जलद बोलतो हे खरे. परंतु साधारणतः वक्त्याने संथ व विरामयुक्त भाषण-शैलीचा उपयोग करावा. त्यामुळे वक्त्याचे विचार ग्रहण करण्याकरिता श्रोत्यांना अवकाश मिळतो. हल्ली काही सार्वजनिक कार्यकर्ते फार वेगाने व उंच आवाजात भाषण देण्यातच आपल्या यशाची गुरूकिल्ली आहे असे मानतात. परंतु ते बरोबर नाही. विरामयुक्त शैलीमुळे वक्त्याच्या मनाचा समतोलपणा टिकण्याला मदत होते, विषयावर व श्रोत्यांवर त्याची पकड राहते, व श्रोत्यांना विषय आकलन करण्यास अवकाश मिळतो.

भूतकालातील बहुतेक प्रसिद्ध वक्ते याच शैलीचा उपयोग करीत. लॉर्ड पामस्टन यांच्याविषयी एक आख्यायिका सुप्रसिद्ध आहे. त्यांची शैली दीर्घविरामपूर्ण होती. एकदा एका निवडणूक सभेत ते भाषण करीत असता काही श्रोत्यांनी मध्येच उठून त्यांना विचारले की, काय हो महाशय ! अमुक अमुक विधेयकाचे आपण पार्लमेंटमध्ये समर्थन कराल काय ? पामस्टन आपल्या दीर्घविरामयुक्तशैलीने म्हणाले, well, I will (त्याबरोबर श्रोतृसमुदायाच्या एका भागातून टाळघांचा कडकडाट झाला) not (या शब्दाबरोबर समुहाच्या दुसऱ्या भागातून टाळघा पडल्या) tell you. (त्याबरोबर सर्वत्र एकच हशा पिकला.) सुप्रसिद्ध अमेरिकन वक्ता व वीर प्याट्रीक हेन्री याचीही अशीच एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे. इंग्लिश पार्लमेंटकडून आलेल्या Stamp Act ला व्हर्जिनियाच्या कायदेमंडळात विरोध करताना हेन्रीने घोषणा केली की 'व्हर्जिनियाचे कायदेमंडळ पूर्णपणे स्वतंत्र आहे, पार्लमेंट किंवा राजा यांचा त्यावर काडीमात्र

अधिकार नाही, आणि स्वतंत्र जनांना त्यांनी स्वतः न बनविलेले कायदे बंधनकारक होऊ शकत नाही.' नंतर थामस जेकर्सन व जार्ज वाशिंग्टन यांनाही विस्मयाचा धक्का देत हेन्री ओरडला, "Caesar had his Brutus, Charles the first his Cromwell, and George the third... इथे त्याने विराम घेतला. तो जाणत होता की विराम कुठे घ्यावा. तो थांबल्या-वरोबर सभागृहाच्या काही भागातून Treason, Treason अशा आरोळाचा उठल्या. त्यानंतर शांतपणे हेन्री वाक्य पूर्ण करू लागला, "... may well profit by their example आणि अशारीनीने विरामानंतर पूर्ण केलेल्या वाक्याने संपूर्ण मंदर्भाला अनपेक्षित व विस्मयजनक कलाटणी दिल्यावर त्याने शेवटचे वाक्य उच्चारले, "If this be treason make the most of it".

काटकसर—मुद्यांची

भाषणात अनेक मुद्दे मांडावयाचे असतात. परंतु एकाच वेळी निरनिराळ्या मुद्यांची गल्लत करीत राहिल्यास श्रोत्यांना भाषण दुर्बोध होईल. एकावेळी एकच मुद्दा, तर्क किंवा कल्पना घेऊन तिचे संपूर्ण विवरण करावे व अशी व्यवस्था करावी की, भाषणाच्या ओघात पुनश्च त्याच विवरणाकडे वळण्याची पाळी येऊ नये. प्रतिपाद्य मुद्दा स्पष्ट करण्याकरिता लागलीच पुरावा, दृष्टांत किंवा उदाहरण देणे मुबोधतेच्या दृष्टीने अधिक उपकारक ठरेल. त्यामुळे कल्पना स्पष्ट होते, व शिवाय दुसरी कल्पना ग्रहण करण्याकरिता मानसिक तयारी करण्याचा अवकाशही श्रोत्यांना मिळतो.

सुबोध विवरण हे सुस्पष्ट विचारांचे प्रतिबिंब होय. ज्याच्या विचारात गोंधळ आहे त्याच्या विवरणातही गोंधळ उडतो. याकरिता वक्त्याने स्वतःच्या मनाशी वर्ण्यविषय विश्लेषणात्मक रीतीने, अलग अलग भाग पाडून समजावून घ्यावा, व श्रोत्यांवर एकदम अनेक कल्पनांचा व तर्काचा भडिमार करून त्यांना गोंधळविण्याची इच्छा मनात न धरता आपला एकेक मुद्दा त्यांना पूर्णपणे समजाविण्याचा निर्धार करावा. न समजलेल्या अनेक तर्कापेक्षा व्यवस्थित ध्यानात आलेले थोडे तर्क अधिक वांच्छनीय ठरतात.

काटकसर-विनोदाची

विनोदाला भाषणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे स्थान आहे. परंतु कुणीही कसाही उपयोग करावा असे ते साधन नाही. विनोद-निर्मिती करिता वक्ता 'काय' बोलतो यापेक्षा तो ते 'कसे' बोलतो याचे महत्त्व आहे. आणि हे 'कसे' त्या त्या प्रसंगावर व वक्त्याच्या एकंदर मनोरचनेवर अवलंबून आहे. अभिजात विनोदी वक्त्याने सांगितलेली गोष्ट जशीच्या तशीच शब्दशः दुसऱ्या एखाद्या स्वभावतः विनोदानुकूल नसलेल्या वक्त्याने सांगितली तर त्यातून पूर्व वक्त्याप्रमाणे रसनिष्पत्ती होणार नाही. विनोदाच्या निर्मितीशी वक्त्याच्या संपूर्ण व्यक्तित्वाचा संबंध पोहोचतो. याकरिता निसर्गानेच ज्यांना विनोदानुकूल बनविले आहे त्यांनी या निसर्ग-दत्त देणगीचा अधिकाधिक विकास कसा करता येईल याचा विचार अवश्य करावा. परंतु निसर्गतः तशी मनोरचना नसलेल्यांनी केवळ अनुकरण म्हणून दुसऱ्या कोणाची तरी नक्कल करणे इष्ट होणार नाही. अशा वक्त्यांनी विनोदावर भर न देता अगदी

ओधाने सहजासहजी जिथे जितका साघेल तिथे तितकाच विनोद संयमित रीतीने करण्याचा क्रम ठेवावा. हास्यरसाला ज्यात मुळीच वाव नाही असे भाषण श्रोत्यांना थोडे जडान्नासारखे वाटेल हे खरे. परंतु वक्त्याने विनोद निर्माण करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करूनही तो यशस्वी होत नाही व श्रोतृसमुदाय अगदी थंड राहतो. उलट त्यातील समजूतदार लोक वक्त्याच्या या अप्रस्तुत निष्फल प्रयत्नाबद्दल मनातल्या मनात त्याची कीव करीत आहेत हे दृश्य भाषणाच्या यशाच्या दृष्टीने अगदीच मारक आहे. सारांश विनोद हे दुधारी शस्त्र आहे हे ध्यानात ठेवून वागावे. श्रोता व वक्ता यांचे आंशिक तरी ऐकात्म्य झाल्याशिवाय वक्त्याने केलेल्या विनोदातील रसग्रहण करण्याच्या मनस्थितीत श्रोता येणार नाही. त्यामुळे तसे ऐकात्म्य अंशतः तरी स्थापन होण्यापूर्वी अर्थात भाषणाच्या अगदी प्रारंभी विनोदनिर्मितीच्या भरीला मुळीच पडू नये. विनोद करण्याकरिता खालच्या पातळीवर येण्याचा किंवा अर्वाच्य व अश्लील कल्पना उच्चारण्याचा मोह पूर्णपणे टाळला पाहिजे. निम्नस्तरावरून दुसऱ्याची टिंगल करणारा वक्ता बहुतेक श्रोत्यांचा आदर गमावून बसतो. टिंगल करावयाचीच असेल तर ती स्वतःचीच करावी. याचा श्रोत्यांवर अनुकूल परिणाम होतो. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट ही की, विनोदाकरिता 'विनोद' या सूत्राचा अवलंब करू नये. एकदा विनोद केल्याने लोक हासले की काही वक्त्यांना चेव येतो व ते विनोदाकरिता विनोद करू लागतात आणि स्वतःला विदुषक बनवून सोडतात. मूळ प्रतिपादनाचे सूत्र पुढे नेण्याला उपयुक्त ठरेल इतकाच विनोद करावा. प्रतिपादनाच्या प्रगतीला सहाय्य न करणारा विनोद कटाक्षाने टाळावा.

आव्हानात्मक वाक्ये टाळा

कोणतीही गोष्ट सांगण्यापूर्वी मी आता तुम्हाला अमुक अमुक निष्कर्षाप्रत येणारी गोष्ट सांगणार आहे, किंवा मी आता तुम्हाला एक विनोदी कथा सांगणार आहे अशी पूर्वसूचना देऊ नका. त्यामुळे श्रोत्यांच्या मनातील नकरणात्मक भाव जागृत होतो. त्या गोष्टीचा अशा पूर्वसूचनेच्या अभावी त्यांनी सहजतेने स्वीकार केला असता या सूचनेनंतर ते या गोष्टीचे चिकित्सक बुद्धीने विश्लेषण करू लागतात. कोणताही मुद्दा सिद्ध करण्यापूर्वी मी अमुक अमुक सिद्धांताची सत्यता आता आपणास पटवून देणार आहे असे म्हणू नका. त्यामुळेही श्रोत्यांची प्रतिकार शक्ती जागृत होते. सरळ पाहिजे ती गोष्ट, सिद्धांत किंवा मुद्दा सांगा. उगाच पूर्वघोषणा करण्याच्या भरीला पडू नका. तसेच बोलताना मी, माझे मन किंवा तुम्ही, तुमचे कर्तव्य इत्यादी भावना न वापरता आपले, आपण अशी शब्दरचना करा. आपण शब्दात वक्ता व श्रोते या उभयतांचा समावेश होतो व उभयतांतील भेद मिटून जातो.

पादपूरणार्थी शब्द टाळा

केवळ वेळेची पूर्ती करण्याकरिता पादपूरणार्थी शब्द किंवा वाक्ये बोलण्याचा मोह टाळा. 'असे म्हटल्यास ते चूक ठरेल काय', 'असे विधान करण्यास काय हरकत आहे', 'असे म्हटले असता काहीही अतिशयोक्ती होणार नाही असे मला वाटते', इत्यादी वाक्प्रयोगांना स्वतःचे असे प्रयोजन आहे यांत संशय नाही व ते प्रयोजन वक्त्याला अभिप्रेत असेल तेव्हा या वाक्प्रयोगांनी अर्थसौंदर्यात चांगलीच भर पडेल हेही खरे. मुत्सदी मंडळींना संतुलित भाषण करताना या वाक्प्रयोगांचा भरपूर

उपयोग होतो. परंतु कित्येक वक्ते असे कोणतेही प्रयोजन मनात नसताना केवळ भाषणाची लांबी वाढविण्याकरिता असे प्रयोग उपयोगात आणतात हे मात्र अयोग्य आहे. तसेच शब्दाची वा वाक्संप्रदायाची पुनरुक्ती ध्यानपूर्वक टाळली पाहिजे. त्याकरिता एकाच शब्दाला समानार्थी इतर शब्द शोधून ठेवले पाहिजेत.

सभेचे प्रकार

वर्गसभा

ज्यावेळी समजूतदार श्रोतृसमूह काही तरी ग्रहण करण्याच्या जिजासेने व उत्सुकतेने आलेला असतो, अर्थात श्रोत्यांचे मन भाषणाकडे आधीच केन्द्रित झालेले असते, त्यावेळी त्यांना वर्ण्य-विषय स्पष्ट समजावून सांगण्याकरिता करण्यात यावयाचे भाषण प्राध्यापकीय पद्धतीचे असते. अर्थात यात विषय हाताळण्याची पद्धती गांत, संथ, तर्कावर व तर्कसंगतीवर आधारित, एका मुद्यातून अनिवार्यपणे दुसरा मुद्दा उत्पन्न व्हावा व तितक्याच अनिवार्य-रीतीने पूर्वीच्या तर्कातून पुढील तर्काचा निष्कर्ष निघावा अशा-प्रकारे निरनिराळ्या परंतु एकमेकात अडकलेल्या कड्यांच्या शृंखलेप्रमाणे गठविलेल्या केवळ भावनेच्या उद्दीपनावर भर न देता स्वल्पविवरण व तर्कशुद्ध निष्कर्ष यांच्या भरवशावर श्रोत्यांची मते वळविण्याचा प्रयत्न करणारी असावी. तसेच राणाभीमदेवी थाटाचा आश्रय न घेता विरामपूर्ण भाषण शैलीला प्राधान्य देणारी, महत्त्वाच्या शब्दांवरील वा वाक्यांवरील आघात शब्दांची वा तर्काची ठसकेबाज पुनरुक्ती, शाब्दिक श्लेष, कोट्या व चमत्कृति-जनक रचना, म्हणी व वाक्संप्रदाय यात रूपांतर होऊ शकेल इतकी सफाईची शब्द योजना आदी उपांगांचा उपयोग परिमित करून स्वाभाविक, तर्कसंगत व विश्लेषणात्मक विवेचनालाच महत्त्व देणारी अशी असावी लागते.

साधारणतः अशा सभेतील श्रोत्यांच्या सुशिक्षिततेचा व समजूतदारपणाचा स्तर वरचा असतो व ते सभेची शिस्त पाळ-

ण्याचा स्वतःहून प्रयत्न करतात. सामान्य सार्वजनिक सभेपासून अशा स्वरूपाच्या सभेला वेगळेपणाने ओळखण्यासाठी सभेच्या या प्रकाराला आपण वर्गसभा असे नाव देऊ.

द्वारसभा (Gate meeting)

मिल, कारखाना, खाण किंवा कोणत्याही औद्योगिक क्षेत्राच्या द्वारासमोर घेण्यात आलेल्या सभेला द्वार-सभा असे म्हणतात. या सभेला वेळेचे बंधन कसोशीने पाळावे लागते. एका पाळीचे मजूर बाहेर येतात तेव्हापासून तो दुसऱ्या पाळीचे मजूर आत जाईपर्यंतचा कालावधी हाच द्वारसभेचा मुख्य कालावधी होय. अर्थात या दोन्ही मर्यादांपूर्वी व नंतरही सभा चालविता येते. परंतु परिणामकारकतेचा अत्युच्च समय उपरनिर्दिष्टच होय. यातील श्रोतृसमूह प्रवाही असतो. काही दीर्घ परिश्रमानंतर थकून भागून घरी जाण्याच्या उत्सुकतेत तर इतर दुसऱ्या पाळी-बरोबर हजर होण्याच्या घाईत. त्यामुळे श्रवणभक्तीला प्रतिकूल असे सर्व वातावरण असते. इथे मूळ मुद्याला एकदम हात घालणारे, जे सांगावयाचे असेल ते मुलभ, सोप्या, सरळ व भडक भाषेत व्यक्त करणारे, वर्ण्यविषयाचा प्रत्यक्ष संबंध श्रोत्यांच्या जीवनाशी कसा येतो हे अशिक्षितांनाही समजेल अशा रीतीने सांगणारे प्रतिपादन आवश्यक असते.

रचना भेद

वर्गसभेत प्रतिपाद्य विषयाशी संबंधित सर्व मुद्दे आणि तदनुषंगिक सांगोपांग व तपशीलवार माहिती यांची तर्कशुद्ध, सुसूत्र व विस्तृत मांडणी करावी. सार्वजनिक स्वरूपाच्या सभेत

सर्व मुद्दे व संपूर्ण तपशील यांची मांडणी न करता अधिक प्रभावी ठरतील असे निवडक मुद्दे व त्यांचा प्रभाव वाढविण्याला सहाय्यक होईल इतका तपशील यांचाच भाषणात समावेश करावा. विषयांच्या अंगोपांगाचे निःशेषज्ञान श्रोत्यांना व्हावे असा सार्वजनिक सभेतील भाषणाचा उद्देश सहसा नसतो. आपले प्रतिपादन व निष्कर्ष श्रोत्यांच्या गळी उतरविणे हाच प्रमुख हेतू असतो. त्यामुळे श्रोत्यांची बौद्धिक पातळी बघून तदनुसार त्यांना झेपेल इतक्याच पातळीवरचे भाषणही असले पाहिजे. अनेक लहान मोठ्या मुद्यांचा विस्ताराने प्रपंच मांडल्यास साधारण बुद्धीच्या श्रोत्यांच्या मनावर बहुधा त्यातील एकाचाही स्पष्ट व प्रभावी ठसा उमटत नाही. त्यामुळे मुद्दे व माहिती निवडक अशी असावी व त्यात तर्कशुद्धतेबरोबरच मनोरंजनाला व रसोत्कर्षाला स्थान असावे. त्याकरिता हाती घेतलेल्या मुद्यांचे स्पष्टीकरण करणाऱ्या समर्पक उदाहरणांची, कथांची, उपमांची व दृष्टांतांची भाषणात रेलचेल असावी. त्यामुळे सामान्य श्रोत्यांचे चित्त भाषणाकडे वेधले राहून शिवाय विषयही अधिक स्पष्ट होतो. मात्र उदाहरणादाखल सांगितलेल्या गोष्टींचा प्रभाव ऐकणाऱ्यावर पडत आहे याचा अनुभव आल्यानंतर मनाचा तोल सुटून केवळ मनोरंजनाकरिता तसल्याच गोष्टी पुनश्च सांगण्याचा मोह वक्त्यास होऊ नये. प्रत्येक गोष्ट, कथा किंवा उदाहरण प्रतिपादनाच्या ओघाला पुढे नेणारी असले पाहिजे. केवळ मनोविनोदाकरिता ओघाचा खोळंबा करणारे नसावे.

द्वारसभेत शक्यतोवर केवळ एकाच प्रासंगिक मुद्याची व तदनुषंगिक स्थूल स्वरूपाच्या माहितीची मांडणी करावी. यातही कथा, उदाहरणे व दृष्टांत यांना थोडा वाव असला तरी त्यांचा

विस्तार मात्र करू नये. थोड्या व मर्यादित वेळेत भाषण आटोपावयाचे असते. कोणतीही गोष्ट अगदी खोलात जाऊन समजावून घेण्याची मानसिक तयारी किंवा इच्छा श्रोत्यांच्या ठिकाणी नसते. त्यांचे चित्त भाषणाकडे एकाग्र व्हावे याला अनुकूल अशी परिस्थिती नसते. कुणी कारखान्यात प्रवेश करण्याच्या घाईत तर कुणी आठ तास कारखान्यात कष्ट केल्यानंतर घरी जाण्याच्या गडबडीत. त्यामुळे भाषण ऐकण्याला अनुकूल अशी मनःस्थिती कमीच. श्रोतृसमूहही काही अंशी स्थिर तर काही अंशी वाहता, प्रवाही असा असतो. या पार्श्वभूमीवर करण्यात यावयाच्या सीमित भाषणात कमितकमी मुद्दे शक्यतो एकच व तोही प्रासंगिक मांडणे हेच अधिक परिणामकारक ठरते. प्रवाही समुहामुळे वक्त्याचे स्वतःच्या प्रतिपादनाकडील लक्ष विचलित होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.

सभेच्या व्यवस्थापकास सूचना

सभास्थानाचा आकार व व्यासपीठ

सभेकरिता मैदान किंवा दिवाणखाना निवडताना सभेला येऊ घातलेल्या श्रोत्यांच्या संख्येविषयी साधारण अंदाज करण्यात आला पाहिजे व त्या संख्येचा समावेश जेमतेम करू शकेल इतकेच मोठे स्थान निवडले पाहिजे. श्रोत्यांच्या संख्येच्या मानाने अधिक विशाल सभागृह निवडल्यास सभेचे दृश्य भिकार भासेल. उलट-पक्षी संख्येच्या मानाने लहान सभागृह असल्यास तेवढ्याच संख्येत सभेचे दृश्य उत्साहजनक भासेल. मोकळ्या मैदानाचीही गोष्ट तीच. एखाद्या वेळी विशाल मैदानावर लहान समूह असलेली सभा घेण्याची पाळी येते. त्यावेळी काय करावे ? मैदानाजवळून जाणारा मुख्य मार्ग जो असेल त्याच्या लगतच व्यासपीठ ठेवावे. व्यासपीठाचे मुख मुख्य मार्गाच्या दिशेने किंवा त्याच्या विरुद्ध दिशेने न ठेवता त्याचेशी समांतर होईल असे ठेवावे. मुख्य मार्गाच्या विरुद्ध बाजूला जिथे मैदान मोकळे असेल तेथे (श्रोत्यांच्या अभावी), प्रकाश मुळीच राहणार नाही किंवा फार कमी राहील अशी व्यवस्था करावी व त्या बाजूला थोडावहुत प्रकाश पूर्वीचाच असल्यास त्याला मारून टाकील इतका अधिक प्रकाश श्रोत्यांनी व्यापिलेल्या मैदानाच्या मार्गावर (अर्थात व्यासपीठासमोरील) राहील अशी काळजी घ्यावी. श्रोतृसमूह मैदानाला पूर्णपणे व्यापून टाकील असा अंदाज असल्यास व्यासपीठ मुख्य मार्गाच्या विरुद्ध दिशेला मैदानाच्या कडेजवळ शक्य तो कडेच्या मध्यभागी मुख्य मार्गाकडे मुख करून उभारावे. सभागृहात व्यासपीठ मुख्य

प्रवेशाद्वाराकडे मुख करून त्याच्यासमोरील भिंतीलगत असावे. व्यासपीठाची उंची सभास्थानाच्या आकाराशी व श्रोतृसमुहाच्या अपेक्षित विस्ताराशी जुळणारी असावी. सभा जितकी अधिक मोठी तितकीच व्यासपीठाची उंची अधिक असावी. मात्र सभेच्या विस्ताराशी व्यासपीठाच्या उंचीचे प्रमाण 'मिया मूठभर व दाढी हातभर' या न्यायाचे नसावे. सभा लहान असल्यास वक्त्याने व्यासपीठावरून न बोलता श्रोत्यांच्या पातळीवर येऊन अर्थात खाली जमिनीवर उभे राहून भाषण करावे.

संख्या कमी असो किंवा अधिक असो श्रोत्यांना अधिकात अधिक जवळ बसावयास लावणे हे उत्तम. श्रोत्यांची दाटी नसून मधून मधून मोकळी जागा राहिल्यास भाषणाचा ठसा सहजा-सहजी मनावर उमटू देण्याची त्यांची प्रवृत्ती दुर्बल होते. त्यांच्या मनाची प्रतिकारशक्ती अधिक राहते. उलट एकमेकांना अगदी भिडून ते बसले की समूह-मनोवृत्ती बळकट होते. प्रत्येकाची व्यक्तिगत आत्मजागृती व प्रतिकारशक्ती कमी होते. प्रत्येकाची संस्कारग्रहणशक्ती वाढते. मोकळ्या मैदानात श्रोते इतस्ततः विखुरले असताना वक्त्याच्या एखाद्या विधानाला श्रोता जितक्या तत्परतेने प्रतिसाद देईल त्याहून अधिक तत्परतेने मनभोकळेपणाने व स्वतःला विसरून तो दाट गर्दीत प्रतिसाद देतो. अर्थात अलग अलग बसलेल्या श्रोत्यांच्या समूहात ज्या भाषणाचे वजन श्रोत्यांवर कमी पडते तेच भाषण तेच श्रोते अगदी एकमेकांना लागून दाटीने बसले असता त्यांच्या मनावर अधिक प्रभावशाली ठरते.

सभास्थानाचे वातावरण

श्रोत्यांनी व्यापिलेल्या जागेवर प्रकाशाची व्यवस्था चांगली असावी. मंद प्रकाशात श्रोत्यांच्या चित्ताची स्थिरता कमी होते

व त्यांना एकप्रकारचा मंदपणा व जडपणा वाटू लागतो. व्यास-पीठावर प्रकाश भरपूर असावा. विशेषतः वक्त्याच्या मुखावर व्यवस्थित प्रकाश असला पाहिजे. वक्त्याच्या मुखावरील अगदी सूक्ष्म फेरबदल सुद्धा शेवटच्या श्रोत्यांच्या लक्षात यावा इतक्या बेताने प्रकाशाची व्यवस्था असावी.

श्रोत्यांच्या बसण्याची व्यवस्था त्यांना सोयिस्कर वाटणारी असावी. दरवेळी खुर्च्या, बेंच किंवा जाजम आणलेच पाहिजेत असे नाही. साध्या जमिनीवरही त्यांना बसवावे लागले तरी हरकत नाही. मात्र त्यांची बसण्याची जागा अशी नसावी की ज्यामुळे भाषण ऐकताना त्यांचे लक्ष जागेमुळे द्विधा होत राहील. ओली, चिखलाची किंवा खड्यागोट्यांची अशी जागा नसावी.

बंद सभागृहात सभा असल्यास श्रोत्यांना उकाडा होऊ नये तसेच कर्बाम्लवायूचे प्रमाण वाढू नये याची काळजी घेतली पाहिजे. त्याकरिता सर्व द्वारे, खिडक्या उघड्या ठेवाव्यात व आवश्यकता वाटल्यास पंख्यांची व्यवस्था करावी. शुद्ध मोकळी हवा (प्राणवायू) व शरिराला मानवेल इतकेच वातावरणाचे तापमान असल्यास श्रोत्यांची मनोवृत्ती प्रसन्न व उल्हसित राहते आणि त्यांची एकाग्रता व ग्रहणशक्ती अधिक तीव्र होते. उलट कोंदट वातावरणात त्यांचा जीव गुदमरून जातो. अशा स्थितीत भाषणाकडे लक्ष देणे व त्याच्याशी समरस होणे त्यांना कठीण होऊन जाते. अर्थात कडक थंडीच्या दिवसात अगदी उघड्या मैदानावर फार वेळ सभा घ्यावयाची असेल तर मानवेल इतके तापमान ठेवण्याच्या दृष्टीने सभास्थानावर तट्ट्यांची, पडद्यांची किंवा शामियान्याची व्यवस्था करणे इष्ट असते.

व्यासपीठाला अगदी घेरून बसलेले श्रोते स्वपक्षीय असतील

याची काळजी घ्यावी. सभेच्या निरनिराळ्या भागांतूनही स्वपक्षीयांची पेरणी योजनापूर्वक करावी. गोंधळ व हुल्लडबाजी करू इच्छिणारे लोक कुठे कुठे बसले आहेत हे हेरण्याची व्यवस्था व्हावी व ते बसले असतील त्या त्या ठिकाणी प्रसंगी शारीरिक शक्तीच्या उपयोगानेही त्यांना कऱ्यात आणू शकतील इतके स्वपक्षीय आजूबाजूला बसवावेत.

वक्त्याला प्रतिसाद कसा द्यावा याची कल्पना स्वपक्षीय श्रोत्यांना करून दिलेली असावी. त्यांनी बुद्धिपुरःसर वेळोवेळी भाषणातील आवाहनांना व भावनांना योग्य तो प्रतिसाद देत रहावे. (हिअर हिअर, शेम शेम, टाळ्या, हशा वगैरे) याचा परिणाम तटस्थ व उदासीन श्रोत्यांवर अनुकूल असा होतो व विरोध करण्याचा उत्साह त्यामुळे कमी होतो. सामूहिक भावप्रदर्शन संसर्गजन्य साथीप्रमाणे प्रसार पावते. एका वक्त्याचे भाषण चालू असता व्यासपीठावर असलेल्या इतर व्यक्तींनीही मधूनमधून संमतिदर्शक आविर्भाव करीत असावे. याचाही परिणाम श्रोत्यांवर नकळत होतो. मात्र हे संमतिदर्शक आविर्भाव सुसंयमित असावेत व क्वचितप्रसंगीच करावेत. नाहीतर त्यातील बोज निघून जाईल.

भाषणाची पकड जनमतावर बसण्याच्या दृष्टीने सभेत संपूर्ण शांतता असणे आवश्यक आहे. याकरिता श्रोत्यांचे आपसातील बोलणे अजिबात बंद झाले पाहिजे. तसेच मध्येच उठून उभे राहणे, जागा बदलविणे, इकडून तिकडे जाणे आदिप्रकार पूर्णपणे टाळण्यात आले पाहिजेत. सभेत वक्त्याव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीही व्यक्ती हालचाल करणार नाही अशी व्यवस्था होणे आवश्यक आहे. कारण इतरत्र होणाऱ्या हालचालींकडे किंवा आवाजाकडे श्रोत्यांचे लक्ष चटकन जाते व त्यांच्या मनावरील वक्त्याची पकड

त्यामानाने सैल होते. सार्वजनिक सभेत हे घडवून आणण्याचा पहिला उपाय हा की स्वपक्षीयांनी याविषयीची पथ्ये अचुकपणे पाळावी असा त्यांना आदेश देणे व दुसरा उपाय म्हणजे स्वपक्षीयांच्या व्यतिरिक्त श्रोते जेव्हा उठतात, हालचाल करतात किंवा संभाषण करू लागतात तेव्हा त्यांना तसे न करण्याविषयीची प्रार्थना अगदी सौम्यपणे निकट बसलेल्या स्वपक्षीयांनी करीत असावे, अशी त्यांना सूचना देणे. आणखी एक काळजी घेता येण्यासारखी आहे, उशीरा येणाऱ्या श्रोत्यांमुळे इतर लोक विचलित होऊ नये म्हणून व्यासपीठ प्रवेशद्वाराच्या किंवा प्रवेशमार्गाच्या अगदी समोर असावे. त्यामुळे प्रवेशद्वाराकडे वा मार्गाकडे सर्व श्रोत्यांची पाठ राहिल व उशीरा येणाऱ्या लोकांमुळे होणारी त्यांची विचलितता आपोआपच टळेल. दक्षिण भारतातील एका संत वक्त्याची अशी पद्धती आहे की, त्याचे प्रवचन चालू असता मध्येच कुणी उठला तर अेकदम प्रवचन थांबवून ते त्याच्याकडेच टक लावून बघत राहतात. स्वाभाविकच सर्व श्रोत्यांचेही लक्ष एकदम तिकडेच वेधते. सर्व आपल्याकडे बघत आहेत या जाणिवेने विचारा गांगरून जातो व जागचे जागी खाली बसतो. अर्थात ही युक्ती प्रत्येक वक्त्याने अनुकरण करण्यासारखी आहे असे नाही. ज्याला झेपेल त्याने ती अंमलात आणवी. असा प्रभावी उपाय वक्ता हाताळू न शकला तरी कमीत कमी त्याने इतकी जपणूक करण्याची गरज आहे की स्वतः त्याच्यामुळे श्रोत्यांच्या एकाग्रतेचा भंग होऊ नये. भाषणाच्या वेळी वक्ता एखादी वस्तू सारखी झेलत राहिला तर श्रोत्यांचे ध्यान हालणाऱ्या वस्तूकडे, अवयवाकडे किंवा चाळ्याकडे वेधून राहिल व भाषणावरून त्याप्रमाणात उडून जाईल. भाषणाच्या यशात ही एक मोठीच

बाधा होय. याकरिता वक्त्याने हे पूर्णपणे वर्ज्य केले पाहिजे.

व्यासपीठावरील वातावरण

व्यासपीठावरील वातावरण वक्त्याला अधिकाधिक प्रतिकूल ठेवण्याची प्रथा हल्ली पडत चालली आहे. हे अर्थात सभेच्या व्यवस्थापकाकडून अगदी नकळत घडते. निरनिराळ्या व्यक्तींना वा गटांना प्रसन्न राखण्यासाठी जास्तीत जास्त व्यक्तींना व्यासपीठावर आणून बसविण्यात येते. वक्ता व श्रोते यांमध्ये एकतानता निर्माण होण्याला ही पद्धती अगदी बाधक आहे. शिवाय व्यासपीठावरील मंडळी शांतपणे श्रवणभक्ती करतात असेही नाही. त्यांचे आपसात सर्व विषयांवर अशा थाटात संभाषण चालू असते की जणू काही वक्त्याच्या जगताशी त्यांचा काडीमात्र संबंध नाही. व्यासपीठावर हे दृश्य दिसत असता भाषणाकडे एकाग्र होण्याची इच्छा श्रोत्यांच्या मनात उत्पन्न होणे शक्य तरी आहे काय ? सभेची व्यवस्थापक मंडळी ही कधी धांदलटपणे तर कधी आत्मप्रदर्शनाच्या अप्रकट इच्छेने व्यासपीठावर किंवा त्याच्या आमपास इकडूनतिकडे ये जा वा हालचाल करीत असतात. काही प्रसंगी तर याहूनही वहार येते. एकीकडे वक्त्याचा कंठशोष चालू असतो व दुसरीकडे व्यवस्थापक व्यासपीठावरील इतर मंडळींना चहा, आलूबोंडा, पान, सिगारेट वगैरे आग्रह करून देत असतात व ही इतर मंडळीही या सर्व पदार्थांचे सेवन व्यासपीठावरच निःसंकोचपणे करीत असतात. आता या पार्श्वभूमीवर प्रतिपाद्य विषयांची परिणामकारकता एक क्षणभर तरी टिकणे शक्य आहे काय ?

व्यासपीठावरील वातावरण भाषणाच्या यशाला शतप्रतिशत पोषक पाहिजे. याकरिता तेथे कमीत कमी व प्रयोजनीय

व्यक्तींना बसविण्यात यावे. त्यांनी इतर चाळे अजिबात टाकून भाषणाकडे पूर्णपणे एकाग्र राहिले पाहिजे. व्यासपीठावर लोडांची व फर्नीचरची गर्दी करू नये. अत्यावश्यक इतकेच सामान तेथे असावे. वक्त्याने खुर्चीचा आधार घेऊन स्वतःला खुर्चीमागे अर्धवट लगवू नये. वक्त्याचे संपूर्ण शरीर श्रोत्यांना दिसले पाहिजे. वक्त्याच्या मागे स्वच्छ भितीची शुभ्र वा रंगीत पडद्याची किंवा निळसर आकाशाची पृष्ठभूमी असावी. समर्पक चित्र वा घोषणा असलेला पडदा ही पार्श्वभूमी अधिक पोषक होय. नाना वस्तू कशातरी ठेवलेल्या आहेत व वक्ता भाषण करतो आहे हे दृश्य भाषणाचे वजन घटविण्याला कारणीभूत होईल. व्यासपीठावर शोभा म्हणूनमुद्धा अशा वस्तू ठेवू नयेत की, ज्याकडे भाषण चालू असता श्रोत्यांचे मन आकृष्ट होत राहील. व्यासपीठावरील सर्व वस्तू स्वच्छ, नीटनेटक्या व व्यवस्थित मांडलेल्या असाव्यात. त्यात भडकपणा मुळीच नको. व्यासपीठावरील वातावरण साधेच परंतु आकर्षक व गंभीर असल्यास वक्त्याच्या भाषणाचा पाया भक्कम घातल्या गेल्यासारखे होईल.

आवाज व गोंधळ

सर्व प्रकारची काळजी घेतल्यानंतरही सार्वजनिक स्वरूपाच्या सभेत कुणाच्याही भाषणाच्या प्रारंभी अगदी निःशब्द शांतता राहील अशी अपेक्षा करता येत नाही. इकडे तिकडे थोडा बहून आवाज होतच असतो. त्यामुळे विचलित किंवा निराश होण्याचे कारण नाही. 'हे असे चालायचेच' असे समजून तिकडे लक्ष न देता शांतपणे भाषण चालू ठेवावे. हळूहळू ही प्रारंभीची गडबड बंद होते. सभेत विरुद्ध पक्षाच्या मंडळींनी हुल्लडबाजी सुरू

केली तर वक्त्याने त्याची दखल न घेतल्यासारखे दाखवावे. गडबड तशीच चालू राहिली तर त्या दिशेने किंवा त्या भागाकडे भाषण चालू असतानाच थोडा वेळ निरखून व टक लावून पहावे. बऱ्याच प्रसंगी यामुळे हुल्लड कमी होते. मात्र असे करीत असता भाषणाच्या मूळ ओघाला खंड पडू देऊ नये किंवा हुल्लडबाजी करणाऱ्यांना उद्देशून मुद्दाम आपण काही बोलत आहो असे दिसू देऊ नये. आपण हुल्लडीची दखल घेत नाही असे दाखवीत असताच तिकडे आपल्या विरुद्ध काही विधाने जोराने करण्यात येतात की काय इकडे कान असू द्यावेत. साधारणतः अशा विधानांना उत्तर देऊ नये, ती न ऐकल्यागतच करावीत. परंतु त्यात एखादे विधान जर असे असले की, ज्याचे उत्तर बिनतोडपणे परंतु सहज जाता जाता एखादे वाक्य उच्चारून देता येण्यासारखे आहे, तर मात्र तसे एखादे दुसरे वाक्य हसत हसत उच्चारून पुन्हा लागलीच आपल्या विषयाकडे वळावे. सभेत कितीही गडबड चालू असली तरी वक्त्याने भाषण बंद किंवा मंद करू नये. जणू काही सर्व श्रोते शांतपणे व उत्सुकतेने भाषण ऐकत आहेत अशा आविर्भावात भाषण नियोजित वेळेपर्यंत चालू ठेवावे. विरोधी लोकांना सभेत गोंधळ उत्पन्न करण्यात तोपर्यंत यश येत नाही जोपर्यंत वक्ता स्वतः गोंधळून जात नाही. वक्त्याच्या मनाचा प्रक्षोभ होत नाही अशी श्रोत्यांची खात्री झाली म्हणजे त्यांच्याही चित्ताची विचलितता हळूहळू कमी होऊ लागते. शांत रहा, गडबड करू नका वगैरे शब्दप्रयोग वक्त्याने कटाक्षाने टाळले पाहिजेत.

भाषणाची रचना

प्रास्ताविक

भाषणाचा प्रारंभ शांत, संथ, संभाषणासारख्या स्वरात व विरामयुक्त शैलीने व्हावा. सुरुवातीलाच जलद वाक्ये बोलणारा वक्ता नवशिका व अपरिपक्व आहे असे श्रोत्यांना वाटते. प्रास्ताविकाचा प्रमुख उद्देश वक्ता व श्रोते यात सहानु-भूतिपूर्ण संपर्क प्रस्थापित करणे हा नसतो. यादृष्टीने प्रारंभीच कोणत्या गोष्टींचा निर्देश करणे इष्ट असते याचा उल्लेख यापूर्वी करण्यात आलाच आहे.

प्रस्तावना शक्य तितकी संक्षिप्त असावी. रेंगाळणारी व पाल्हाळिक प्रस्तावना करणारा वक्ता प्रारंभीच श्रोत्यांवरील पकड गमावून बसतो. प्रस्तावनेतील प्रत्येक शब्द पूर्वनियोजित असावा. 'वेळेवर जे मनास येईल ते आपण बोलू' असा विचार करून प्रास्ताविक शब्दशः तयार करण्याचे परिश्रम वक्त्याने टाळू नयेत. भाषणाची सुरुवात अगदी स्वाभाविक व सहज उत्स्फूर्त वाटली पाहिजे. मुद्दाम तयार केलेली, औपचारिक वा कृत्रिम वाटू नये. पूर्ववक्त्याचे एखादे विधान, नुकतीच घडलेली एखादी घटना, स्वतःचा एखादा अनुभव अथवा एखादी गोष्ट यांच्या कथनाने प्रारंभ केल्यास त्यात स्वाभाविकता राहिल व औत्सुक्यही निर्माण होईल. मात्र हे प्राथमिक कथन विषयप्रवेशाला मदत करणारे पाहिजे. केवळ कथेकरिता कथा नको. श्रोत्यांची जिज्ञासा व औत्सुक्य अगदी प्रारंभालाच जागृत झाले पाहिजे. प्राथमिक वाक्यरचना अशीच पाहिजे की जीमुळे वक्ता आता पुढे काय

सांगतो हे ऐकण्याची उत्सुकता सर्वांना लागावी. एखादी धार्मिक कथा सांगितल्याने हा कार्यभाग होऊ शकतो. परंतु विनोदी गोष्ट अगदी सुरुवातीलाच सांगण्याचे साहस करू नये. बहुधा हे साहस यशस्वी होत नाही. एखादा समर्पक दृष्टांत किंवा उदाहरण देऊनही सुरुवात चांगली होऊ शकते. मात्र यातही काळजी घेतली पाहिजे की, विषय प्रवेशाला सहाय्य करील असाच भाग त्यात असावा व त्यामुळे जिज्ञासा जागृत होण्यालाही मदत व्हावी. श्रोत्यांच्या मनाला अनपेक्षित धक्का देईल असे एखादे सत्यकथन करून भाषणाची सुरुवात झाली तर ते अधिक चांगले. श्रोत्यांचा बौद्धिक आळस व उदासीनता झाडल्या जावी या बेटाने त्यांना प्रारंभीच एखादा प्रश्न विचारणे व त्याचे उत्तर शोधून काढण्याच्या प्रयत्नात अप्रत्यक्षरीत्या त्यांच्या साहाय्याचे आवाहन करणे हाही एक हाताळण्यासारखा मार्ग आहे. श्रोत्यांना ज्याच्या-विषयी आदर वाटत असेल अशा एखाद्या थोर पुरुषाचे वर्णविषयाशी संबंधित परिणामकारक वचन उद्धृत करण्यानेही यशस्वी प्रारंभ होऊ शकतो. श्रोत्यांच्या व्यक्तिगत हितसंबंधाशी वर्णविषयाचा संबंध अगदी निकटचा कसा आहे हे सुरुवातीलाच दर्शविल्यास श्रोते पुढील भाषणाकरिता एकदम उत्सुक होतील.

विषयनिरूपणाचा प्रारंभ

प्रास्ताविक आटोपून विषयनिरूपणाला प्रारंभ झाला की, वक्त्याने आपला व्यूह थोडा बदलला पाहिजे. प्रास्ताविकाचा उद्देश वक्ता व श्रोत्यांत सहानुभूतीचा संपर्क प्रस्थापित करणे हा असतो. निरूपणाच्या प्रारंभाचा उद्देश निराळा असतो. श्रोत्यांत काही आपल्या मताचे, काही तटस्थ तर काही विरोधी विचाराचे

असतात. यापैकी तटस्थ श्रोत्यांच्या मनात आपल्या प्रतिपादना-विषयी अनुकूल भाव उत्पन्न करणे व विरोधकांच्या विरोधाची धार बोथट करणे हा निरूपणाच्या प्रारंभाचा उद्देश असतो. विरोधी मताचे लोक तुम्ही जे काय म्हणणार असाल ते न स्वीकारण्याची तयारी करूनच भाषणाला येतात. तटस्थांच्या मनातही अशी आशंका असते की, वक्ता विशिष्ट पक्षाचा प्रचारक असल्यामुळे तो कसेही करून स्वतःच्या पक्षाची भूमिका तितकी बरोबर व इतर सर्व पक्षांचे विचार अगदी चुकीचे, असेच सांगेल व जबर-दस्तीने कसेही करून आपल्या पक्षाचे विचार श्रोत्यांवर लादण्याचा प्रयत्न करील. या आशंकेमुळे त्यांच्याही मनात प्रतिकारवृत्ती थोडी-बहुत जागृत असते. तटस्थांच्या मनातील ही आशंका व विरोधकांच्या मनातील स्वीकार न करण्याचा निश्चय सहजतेने व मृदुतेने दासळून पाडणे हे निरूपण-प्रारंभाचे कार्य असते. हे सिद्ध व्हावयाचे असेल तर विरोधी मतावर एकदम सरळ हल्ला चढवून किंवा स्वमताच्या थोरवीची प्रौढी गाऊन काम भागणार नाही. उलट त्यामुळे विरोधकांचा स्वीकार न करण्याचा निर्धार व तटस्थांची आशंका दोन्ही अधिक दृढमूल होतील. तसे झाल्यास भाषणाच्या पुढील अवस्थांतील प्रतिपादन वास्तविक पटण्यासारखे असूनही पूर्वग्रहदोषामुळे तटस्थांवर व विरोधकांवर त्याचा काही परिणाम होणार नाही. याकरिता मतभेदाचे किंवा विरोधकांना आक्षेपार्ह वाटणारे मुद्दे भाषणाच्या अवस्थेत पुढे आणू नयेत. सर्वसंमत होऊ शकणाऱ्या मुद्यांचाच यावेळी उल्लेख करावा. कोणत्याही विवाद्य विषयावर आपसात भांडणाऱ्या दोन पक्षांतही सर्वसामान्य विचार व मते असतात. असे विचार प्रथम मांडल्यास विरोधकांकडूनही मनातल्या मनात त्यांचा स्वीकार होईल. या

अवस्थेत वक्ता कोणता मुद्दा किती तार्किकतेने मांडत आहे हा विचार गौण असतो. वक्ता एक विचार सांगत आहे व विरोधकांकडूनही त्याचा स्वीकार होत आहे, अशी स्थिती उत्पन्न करणे हीच प्रमुख गोष्ट आहे. पंधरावीस मिनिटे ही स्थिती टिकून राहिली की, तटस्थांची व विरोधकांची प्रतिकारवृत्ती बरीच दुर्बल होते व वक्त्याच्या विचारांचा स्वीकार करण्याचे वळण थोडा वेळ का होईना पण मनाला लागले की, अस्वीकार वा प्रतिकाराकडे एकदम वळणे मनालाही थोडे जड जाते. सकृदर्शनी असे वाटेल की, विरोधकांनाही स्वीकाराहून वाटावेत असे विचार बोलणे शक्य तरी कसे आहे ? परंतु थोड्या विचारानंतर असे लक्षात येईल की, उभयतांना सामान्य अशी बरीच भूमिका असते, व ती ध्यानात आल्यावर स्वतःलाच विस्मय वाटू लागतो. ही भूमिका एकदा व्यापून सर्वश्रोत्यांना स्वीकार-वृत्तीवर आणल्यानंतर त्यातूनच मतभेदाच्या विवरणाचा मृदुतेने, हलक्या हाताने, सहजतेने प्रारंभ करावा. सारांश, निरूपणप्रारंभामुळे विरोधकांनाही असे वाटू लागावे की, हा वक्ता व आपण यात सामान्य गोष्टी काही आहेत, मतभेदाचे मुद्दे त्या मानाने कमी आहेत. आपल्या प्रत्येक मताचा हा वक्ता विरोधी आहे असे नाही, व याचे प्रत्येक मत आपल्याला अस्वीकाराहूनच असावे असेही नाही.

या संदर्भात प्रस्तुत लेखकाला एका भाषणाचे स्मरण होते. सुमारे २०-२२ वर्षांपूर्वी कोईमतूर येथे स्व० डॉ० मुंजे यांचे व्याख्यान झाले. गांधीजींची मते चुकीची कशी हा प्रतिपाद्य विषय होता. परंतु बहुसंख्य श्रोते कट्टर गांधीभक्त होते व स्वतः डाक्टरांनाही त्याची जाणीव आधीच करून देण्यात आली होती. अशा

विरोधी श्रोत्यांसमोर डॉक्टरांचे व्याख्यान सुखरूप पार कसे पडेल याची चिंता व्यवस्थापकांना लागली होती. निरूपणाच्या प्रारंभी डॉक्टरांनी महात्माजींचा भरपूर गौरव केला. विशेषतः, ते एक अतिश्रेष्ठ संत व अतिमानव (Superhuman being) कसे आहेत हे त्यांनी सांगितले. विरोधकांनाही एकदम पटण्यासारखाच हा मुद्दा होता. डॉक्टर जे जे सांगतील ते ते सर्व मनातल्या मनात रद्दच करावयाचे हा त्यांचा विचार यामुळे शिथिल झाला, व यांचेही म्हणणे स्वीकाराई असू शकते या भूमिकेवर ते आले. यानंतर डॉक्टर म्हणालेत की, महात्माजी संत असल्यामुळे त्यांचे मार्गही उच्च व आध्यात्मिक आहेत. त्यांच्याबद्दल आमच्या मनात नितांत आदर आहे, परंतु दुर्दैवाने आपण सर्व संत नाही. आपण संतांची पूजा करणारे आहोत परंतु स्वतः संत नाही, व्यवहारी आहोत. त्यामुळे सर्व संतांविषयी पूर्ण आदर बाळगूनही आपण त्यांचे अक्षरशः अनुकरण करण्याचे मात्र टाळतो. कारण त्यांची पातळी वरची तर आपली खालची. त्यांची उच्च साधने आपल्या-सारख्या सामान्य जनांना झेपावयाची नाहीत व पचावयाचीही नाहीत. आपण सर्व त्यांच्याप्रमाणेच संत महात्मा होऊ तेव्हाची गोष्ट निराळी. परंतु आज ती अवस्था नाही. म्हणून आजच्या अवस्थेत हेच क्रमप्राप्त आहे की, आपण सर्वांनी महात्माजींच्या साधुत्वाचा गौरव करावा व आपला दैनंदिन व्यवहार मात्र आपल्या सर्वसाधारणांच्या पातळीवरून चालवावा. हा व्यवहार कसा चालवावा, हे सांगण्याकरिताच मी इथे उभा आहे. कारण मी तुमचासारखाच एक सामान्य व्यवहारी मनुष्य आहे. अतएव माझे म्हणणे इतकेच की, गांधीजींची पूजा करा, परंतु अनुकरण माझे करा. (Worship Gandhiji, but follow me).

निरूपणाच्या मुख्य भागाचा उद्देश

यानंतर निरूपणाचा मुख्य भाग सुरू होतो. याचा उद्देश विरोधकांच्या मनात त्यांच्या गृहीत कृत्यांच्या सत्यतेविषयी संदेह निर्माण करणे, तटस्थांच्या मनात वक्त्याचे विचार योग्य आहेत असा भाव उत्पन्न करणे व स्वपक्षीयांच्या ठायी असलेली मतां-विषयीची श्रद्धा व विश्वास अधिक वाढविणे असा तिहेरी असतो.

या भागाविषयी सर्वसामान्य स्वरूपाच्या सूचना देणे कठीण आहे. यात वक्त्याने आपले संपूर्ण हृदय ओतावयाचे असते, बुद्धि-सर्वस्व प्रकट करावयाचे असते, तर्कशक्तीचा अधिकतम उपयोग करावयाचा असतो, आणि हे सर्व प्रत्येक वक्ता आपल्या आपल्या स्वभावानुसार, बुद्धीनुसार व तयारीला अनुसरून करीत असतो. ही कार्यवाही पार पाडण्याच्या कामी सामान्य तांत्रिक सूचनांचा उपयोग घेणे अशक्यप्राय आहे. प्रत्येकाने स्वतःच्या स्वभावाला अनुसरून पूर्ण कळकळीने भाषणाचा हा भाग पूर्ण करावा, हेच योग्य-

उपसंहार

प्रस्तावनेइतकाच भाषणातील अत्यधिक महत्त्वाचा भाग उपसंहार हा आहे. प्रस्तावना व उपसंहार परिणामकारक होण्यासाठी घ्यावे तितके परिश्रम थोडेच होतील. प्रस्तावनेप्रमाणेच उपसंहारातील शब्दन् शब्द पूर्वनियोजित असावा. उपसंहार आधी कागदावर लिहून मुखस्थ करणे ही पद्धतीही उत्तम आहे. वेळेवर ओघाओघाने येईल तसे बोलू असे म्हणून उपसंहाराची शब्दरचना तयार करून ठेवण्याचे कष्ट वाचविण्याचा प्रयत्न कधीही करू नये. तुमच्या संपूर्ण भाषणातील प्रमुख संदेश श्रोत्यांच्या मनावर प्रकर्षाने उमटविणे हा उपसंहाराचा उद्देश असतो, व तो उत्तम-

प्रकारे साधल्यास त्यातील प्रभावी शब्द श्रोत्यांच्या कानात बऱ्याच कालावधीपर्यंत घुमत राहतात.

कधी कधी अशी एक शक्यता असते की, प्रत्यक्ष भाषणाच्या वेळी पूर्ववक्त्यांच्या भाषणामुळे, वेळेच्या अभावामुळे किंवा श्रोत्यांच्या बदललेल्या मनोवृत्तीमुळे वक्त्याला त्याचे पूर्वनियोजित भाषणात बदल करावा लागतो. अशारीतीने बदल करण्याचे प्रसंग कोणकोणते येऊ शकतील याचा अंदाज पूर्वीच घेणे थोड्या विचारांन्ती शक्य होते. असा अंदाज घेऊन आवश्यकता वाटल्यास उपसंहाराचे दोन तीन निरनिराळे नमुने पूर्वीच तयार व साधारणपणे मुखस्थ करून ठेवावेत.

उपसंहार कसा असावा याविषयी सर्वसामान्य नियम सांगणे शक्य नाही. विषय, स्थळ, काळ, परिस्थिती, श्रोतृसमूह स्वतः वक्त्याचा स्वभावधर्म या सर्वांवर उपसंहाराचे स्वरूप अवलंबून राहील. त्यातही प्रत्येक वक्त्याचा स्वभावधर्म वेगवेगळा असल्यामुळे एकाला जे शोभून दिसेल ते दुसऱ्याला शोभादायक होईलच असे नाही. कुणाचेही अनुकरण न करता स्वतःच्या मानसिक प्रकृतीला जुळेल असा उपसंहार प्रत्येकाने तयार करावा. वक्त्याने आतापर्यंत श्रोत्यांशी प्रस्थापित केलेला आत्मीयतेचा संबंध अधिक काळ टिकून रहावा व आतापर्यंत प्रतिपादिलेला संदेश अधिक भडकपणे त्यांच्या मनावर ठसावा अशी दुहेरी व्यवस्था उपसंहाराद्वारे व्हावी इतकी काळजी आपापल्यापरीने प्रत्येकाने घ्यावी. ही काळजी कशी घेता येईल? श्रोत्यांना शेवटी जाता जाता स्तुतिमुमने वाहून, वर्ण्यविषयाच्या दृष्टीने श्रोत्यांचे स्थान किती महत्त्वाचे आहे हे स्पष्ट करून, 'मधुना समापयेत्' या न्यायाने शेवटी एखादा विनोद करून, एखादी मार्मिक कविता म्हणून,

आपल्याला अभिप्रेत असलेली प्रत्यक्षकृती करण्याविषयी श्रोत्यांना भावनोत्कट आवाहन करून; विषयप्रतिपादनाचा अगदी कळस (Climax) जिथे होत असेल तिथेच भाषण संपवून, भाषणाचा प्रारंभ ज्या वचनाने केला असेल तेच वचन किंवा उद्धरण सर्वात शेवटी उच्चारून, स्वतःतर्फे किंवा स्वतःच्या पक्षातर्फे श्रोत्यांना अत्यावश्यक वाटत असलेले आश्वासन देऊन, म्हण किंवा वाक्संप्रदाय बनू शकेल असे एखादे वाक्य उच्चारून, वक्त्याला अभिप्रेत असलेली प्रत्यक्ष कृती ज्यात सूचित आहे व ज्याचा उपयोग पुढे सार्वजनिक घोषणेसारखा होऊ शकेल अशा वेचक व धारदार शब्दांचा एकदा किंवा त्रिवार उच्चार करून यापैकी कोणत्याही एका किंवा एकाहून अधिक मार्गांनी हा उद्देश सफल होऊ शकतो. मात्र मार्गाची निवड ज्याने त्याने आपापल्या प्रकृतीप्रमाणे करावी.

भाषणात अनेक मुद्दे येऊन गेले असल्यास शेवटी अत्यंत संक्षेपाने का होईना परंतु त्या सर्वांचा साकल्याने धावता उल्लेख करण्याची आवश्यकता काही प्रसंगी उत्पन्न होते. कारण भाषण शेवटच्या मुद्यावर येईपर्यंत श्रोते प्रारंभीचे बहुतेक मुद्दे अर्धवट विसरलेले असतात. त्यांच्या स्मृतीला उजाळा देण्याची गरज वाटल्यास सर्व प्रमुख मुद्यांचा संक्षिप्त सारांश उपसंहाराच्या वेळी द्यावा, उलट काही प्रसंगी भाषणाच्या पूर्वभागाचे पुनःस्मरण करून देण्याची आवश्यकता नसते. पूर्व भागाचा हेतू श्रोत्यांना आपल्या-बरोबर घेऊन हळूहळू त्यांच्या कलाने उत्तरभागातील आपल्या निष्कर्षापर्यंत नेऊन पोहोचविण्याचा असतो. अशा भाषणात शेवटच्या निष्कर्षाचेच महत्त्व असते. इथे पूर्वभागाच्या उजळणीचे प्रयोजन नाही.

उपसंहार शक्य तितका संक्षिप्त असावा. प्रस्तावनेप्रमाणेच उपसंहाराचीही परिणामकारकता पाह्याळामुळे नाहीशी होते. नाटकाविषयी असा सुवर्णनियम सांगतात की, कथानकाच्या कळसा पासून (Climax) त्याचा शेवट जितका निकट असेल तितका तो अधिक परिणामकारक ठरतो. भाषणाच्याही बाबतीत हाच न्याय लागू पडतो. असे म्हणतात की, जीवनात जगण्यासारखे काही शिल्लक आहे तोपर्यंतच मरण्यात मौज आहे. भाषणाचीही गोष्ट तशीच आहे. भाषण आणखीही ऐकावे असे श्रोत्यांना वाटत आहे तोपर्यंतच भाषण संपविण्यात शोभा आहे. लोक आपल्या भाषणावर लट्टू होत आहेत असे पाहून उपसंहाराच्या अवस्थेतही काही वक्त्यांना अधिक बोलण्याचा मोह होतो. त्यामुळे भाषणाचा प्रभाव वाढविण्याऐवजी कमी होतो. येथे कसोशीने संयम पाळला पाहिजे.

भाषणाचा शेवट कलात्मक असावा परंतु ही कलात्मकता बारंवार उपसंहार तयार करण्यानेच आत्मसात होऊ शकेल. यात काही भाग निसर्गदत्त तर बराचसा प्रयत्नसाध्य आहे.

‘मला याप्रसंगी याहून अधिक काही सांगावयाचे नाही. असे शेवटी शक्यतो म्हणू नये. ‘याप्रसंगी याहून अधिक काही न सांगणे’ या क्रियेमुळेच काही परिणाम घडवून आणावयाचा असेल तर गोष्ट निराळी. नवीन सायकल शिकणाऱ्याला सायकल कुठे व कशी थांबवावी ते जमतच नाही. कारण सायकल थांबवून सीटवरून उतरण्याची संवय त्याला नसते. अशाप्रसंगी तो एकसारखा चक्कर मारीत राहतो. काही वक्त्यांनाही कुठे व कसे थांबावे ते कळत नाही. त्यामुळे ते चक्कर मारीत राहतात. तेंच

ते मुद्दे पुनः पुनः सांगत राहतात. अशा पुनरुक्तीचा श्रोत्यांना कंटाळा येतो. भाषणाची परिणामकारकता त्यामुळे नष्ट होते.

काही वक्ते मध्येच कुठेतरी अचानक थांबतात. ते भाषणाचा शेवट करतात असे नाही, तर पूर्वयोजनेच्या अभावी विचारांची सृंखला जिथे तुटते तिथे भाषणही संपते. अशा भाषणामुळे श्रोत्यांच्या मनावर इष्ट तो ठसा उमटत नाही हे निराळे सांगावयास नको.

इत्यलम्

‘वक्तृत्वाची पूर्वतयारी’ या विषयाच्या विविध पैलूंचा विचार येथवर झालेला आहे. वक्तृत्वशास्त्रावरील साहित्यात विद्वत्ताप्रचुर, संशोधनात्मक, मौलिक भर घालण्याचा उद्देश या पुस्तिकेचा नाही. सार्वजनिक जीवनात पदार्पण करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना वक्तृत्वाविषयी व्यावहारिक मार्गदर्शन प्राप्त व्हावे, एवढाच हेतू आहे. त्यादृष्टीने मराठी इंग्रजीतील ग्रंथांचा मागोवा घेत व संबंधात येऊ शकणाऱ्या प्रथितयश वक्त्यांना वाट पुसत, आतापर्यंतच्या वस्तुनिष्ठ अवलोकनाच्या साहाय्याने हे लेखन केलेले आहे. प्रेरणा व मार्गदर्शन या दोन्ही दृष्टींनी वक्तृत्वेच्छू सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात या लिखाणाचा ज्या प्रमाणात उपयोग होईल त्याप्रमाणात या पुस्तिकेचा उद्देश सफल झाला असे म्हणता येईल. इत्यलम्.

DBA000014551MAR